

Individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere

Madjar, Valerija

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:356107>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-05**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitaciji fakultet

Diplomski rad

Individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere

Valerija Madjar

Zagreb, rujan, 2022.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitaciji fakultet

Diplomski rad

Individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere

Valerija Madjar

Mentorica:

izv. prof. dr. sc. Martina Lotar Rihtarić

Zagreb, rujan, 2022.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad Individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere i da sam njegova autorica. Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Valerija Madjar

Mjesto i datum: Zagreb, rujan, 2022.

SAŽETAK

Naslov rada: Individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere

Ime i prezime studentice: Valerija Madjar

Ime i prezime mentorice: izv. prof. dr. sc. Martina Lotar Rihtarić

Program/modul: Socijalna pedagogija/Odrasli (počinitelji kaznenih djela)

Sažetak rada:

Pandemija virusa COVID-19 preplavila je ljude diljem svijeta brojnim neprovjerenim, pseudoznanstvenim i uznemirujućim informacijama i potaknula razvoj brojnih specifičnih teorija zavjera. Utjecajni svjetski događaji predstavljaju plodno tlo za teorije zavjere koje pojedincima pružaju pojednostavljena objašnjenja kompleksnih situacija. Iako su teorije zavjere uobičajena pojava među populacijom u različitim kulturama i prisutne su kroz čitavu povijest čovječanstva, neki pojedinci ipak iskazuju veću sklonost ovakvim uvjerenjima. Proučavajući različite pristupe i studije u ovom području, generirane su brojne teorije o tome tko i zašto prihvaća teorije zavjere odnosno definirane su višestruke individualne i socijalne odrednice vjerovanja u teorije zavjere kako bi se dugoročno stvorila mogućnost upravljanja prepoznatim čimbenicima. Iako su dokazane brojne kulturne, društvene, kognitivne i individualne razlike između pojedinaca koji u većoj ili manjoj mjeri podržavaju zavjereničke narative, sve više se govori o i općem zavjereničkom mentalitetu pojedinaca. Vjerovanje u teorije zavjere donosi brojne negativne ishode za pojedinca i društvo i povezano je s cijelim nizom negativnih socijalnih, zdravstvenih i građanskih posljedica, stoga je potrebno integrirano i cjelovito razumijevanje psihosocijalne osnove i razvoja ovakvih uvjerenja čemu pridonosi i rastući interdisciplinarni interes za ovu temu. Analizirajući nalaze studija provedenih iz različitih znanstvenih pristupa, ovaj rad nastoji odgovoriti na bitna istraživačka pitanja: Kojim teorijama i/ili modelima se pokušava objasniti vjerovanje u teorije zavjere?, Koje su empirijski utvrđene odrednice vjerovanja u teorije zavjere?, Kakav je odnos vjerovanja u teorije zavjere i nasilnog ponašanja te kršenja zakona?, te Koje praktične implikacije i preporuke za buduća istraživanja proizlaze iz analize znanstvene literature u području vjerovanja u teorije zavjere?

KLJUČNE RIJEČI: teorije zavjere, individualne predispozicije, socijalne odrednice, zavjerenički mentalitet, posljedice zavjereničkih vjerovanja

SUMMARY

Title of work: Individual and social determinants of belief in conspiracy theories

Name and surname of student: Valerija Madjar

Mentor's name and surname: izv. prof. dr. sc. Martina Lotar Rihtarić

Program/modul: Social pedagogy/ Adults (Criminal offenders)

The COVID-19 virus pandemic has flooded people around the world with a great deal of unconfirmed, pseudoscientific, and disturbing information, creating fertile ground for the development of a number of specific conspiracy theories. Influential world events drive conspiracy theories because they provide people with simple explanations for complex situations. Although conspiracy theories are a widespread phenomenon among the populations of different cultures and have been prevalent throughout human history, some people are still more inclined to hold such beliefs. By studying different approaches and studies in this area, numerous theories have been generated about who accept conspiracy theories and why, i.e., several individual and social determinants of belief in conspiracy theories have been defined to provide the possibility of managing the identified factors in the long term. Although numerous cultural, social, cognitive and individual differences have been demonstrated among individuals who support conspiracy narratives to a greater or lesser degree, there is more and more talk about the general conspiracy mentality of individuals. Belief in conspiracy theories brings numerous negative outcomes for the individual and society and is associated with a whole range of negative social, health, and civic consequences. Therefore an integrated and comprehensive understanding of the psychosocial basis and development of such beliefs is needed, which is also contributed to by the growing interdisciplinary interest in this topic. By analyzing the findings of studies conducted from different scientific approaches, this paper attempts to answer important research questions: What theories and/or models are used to explain belief in conspiracy theories?, What are the empirically demonstrate determinants of belief in conspiracy theories?, What is the relationship between belief in conspiracy theories and violent behavior and lawbreaking?, and What are the practical implications and recommendations for future research that emerge from the analysis of the scientific literature in the area of belief in conspiracy theories?

Key words: conspiracy theories, individual predispositions, social determinants, conspiratorial mentality, consequences of conspiratorial beliefs

Sadržaj

1.	UVOD	1
2.	OPĆENITO O TEORIJAMA ZAVJERE	2
3.	DEFINIRANJE KLJUČNIH POJMOVA	3
4.	RAŠIRENOST I KOMUNICIRANJE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERA	7
5.	RAZLIKOVANJE PRAVIH ZAVJERA I TEORIJA ZAVJERA	10
6.	POVIJEST ZNANSTVENIH ISTRAŽIVANJA U PODRUČJU TEORIJA ZAVJERA	11
7.	TEORIJSKA OBJAŠNJENJA VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE	16
7.1.	MOTIVI U POZADINI VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERA	18
7.1.1.	EPISTEMIČKI MOTIVI.....	18
7.1.2.	EGZISTENCIJALNI MOTIVI	20
7.1.3.	DRUŠTVENI MOTIVI.....	22
7.2.	PSIHOANALTIČKI PRISTUP I TEORIJA CINIČNOG UMA	23
7.3.	POLITIČKE TEORIJE.....	24
7.4.	HEURISTIKA DOVOLJNOG RAZLOGA.....	25
8.	INDIVIDUALNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE.....	26
8.1.	LIČNOST I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA	29
8.1.1.	CRTE LIČNOSTI I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA.....	29
8.1.2.	POREMEĆAJI LIČNOSTI I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE	31
8.2.	KOGNITIVNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE.....	32
8.2.1.	OTVORENOST UMA I KOGNITIVNA RIGIDNOST	33
8.2.2.	KOGNITIVNI STILOVI I PRIHVAĆANJE TEORIJA ZAVJERE.....	34
8.2.3.	POTREBA ZA KOGNITIVNIM ZATVARANJEM.....	36
8.3.	SUSTAV UVJERENJA	37
8.3.1.	SVJETONAZOR I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA	38
8.3.2.	POLITIČKA IDEOLOGIJA I AUTORITARNOST.....	38
8.3.3.	VJEROVANJE U (NE)PRAVEDNOST SVIJETA	41
8.3.4.	RELIGIOZNOST I DUHOVNOST	42
8.4.	VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE KAO OBLIK PARANOJE.....	43
8.5.	STIL PRIVRŽENOSTI	44
9.	SOCIJALNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE	46
9.1.	SOCIJALNI IDENTITET I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE.....	46
9.2.	DRUŠTVENO POVJERENJE.....	48
9.3.	DRUŠTVENE MANJINE, MARGINALIZIRANE SKUPINE I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA	49

10.	POSLJEDICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE.....	50
11.	IMPLIKACIJE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA.....	54
12.	TEORIJE ZAVJERE I SOCIJALNA PEDAGOGIJA.....	57
13.	ZAKLJUČAK	60
14.	LITERATURA.....	63

1. UVOD

Povijesno teorije zavjere nisu nov koncept s obzirom na to da se potraga ljudi za znanjem i shvaćanjem odvija od samih početaka čovječanstva, a pokušaje ljudi da interpretiraju različite događaje prepoznajemo još u drevnim mitološkim i religijsko-metafizičkim tumačenjima, ali i u počecima same znanosti. Način prenošenja teorija zavjera uvelike se promijenio kroz tisuće godina od inicijalnog sjedenja oko vatre unutar plemena do širenja informacija putem interneta, no zavjere ne predstavljaju nešto karakteristično samo za moderno doba (Van Prooijen i Douglas, 2017). Primjerice, Priča o paljenju Rima datira još iz 64. godine nove ere. Priča govori o tome kako je u Rimu izbio požar iz nepoznatih razloga koji se brzo proširio i ostavio brojne ljudske žrtve i materijalne posljedice. Nakon požara, pod utjecajem društvenih kriza kao posljedice požara, počele su se širiti teorije zavjere o tome da je upravo vladar Neron, koji je bio odsutan za vrijeme požara, sam podmetnuo požar, kako bi nakon toga mogao obnoviti Rim prema vlastitim željama. S obzirom na to da samom vladaru Neronu nisu pogodovale ove teorije, on je izmislio vlastitu teoriju kriveći kršćansku zajednicu što je posljedično dovelo do masovnog raspinjanja i spaljivanja Kršćana u to doba (Van Prooijen i Douglas, 2017). Teorije zavjere bile su prisutne i tijekom srednjeg vijeka odnosno perioda epidemije kuge u Europi, francuske i američke revolucije (Pipes, 1997; prema Turjačanin, Puhalo i Šain, 2019), a često se smatra kako su do polovine 19. stoljeća dominirale teorije zavjere u kojima su zavjerenici bili različita tajna društva, dok su se nakon tog perioda javile dvije vrste zavjereničkih narativa: imperijalističke i antižidovske zavjere. Nakon Drugog svjetskog rata, kao posljedica Holokausta, dolazi do smanjenja antisemitskih teorija zavjere. Ponovni rast vjerovanja u teorije zavjere započinje devedesetih godina dvadesetog stoljeća kada je Europu i Sjedinjene Američke Države predvodila politička ekstremna desnica (Turjačanin i sur. , 2019). Teorije zavjere daju smisao kaotičnom svijetu pa se tako, primjerice, koriste kako bi dale objašnjenje za velike tragične događaje kao što su smrt princeze Diane, ubojstvo američkog predsjednika Kennedy-a, teroristički napadi u SAD-u 11. rujna ili NASA-ino slijetanje na Mjesec (Ramsay, 2006). U ovom radu proučavane su studije iz psihologije, političkih znanosti, sociologije, povijesti, informacijskih i društvenih znanosti kako bi se odgovorilo na bitna istraživačka pitanja:

1. Kojim teorijama i/ili modelima se pokušava objasniti vjerovanje u teorije zavjere?
2. Koje su empirijski utvrđene odrednice vjerovanja u teorije zavjere?,
3. Kakav je odnos vjerovanja u teorije zavjere i nasilnog ponašanja te kršenja zakona?

4. Koje praktične implikacije i preporuke za buduća istraživanja proizlaze iz analize znanstvene literature u području vjerovanja u teorije zavjere?

2. OPĆENITO O TEORIJAMA ZAVJERE

Teorije zavjere mogu se opisati kao podskupina lažnih uvjerenja u kojima se vjeruje kako je glavni uzrok određenog događaja posljedica zavjere više aktera koji zajednički djeluju s jasno definiranim ciljem na umu, često nezakonito i u tajnosti (Swami i Furnham, 2014). Pandemijom virusa COVID-19, a sada i novozapočetim ratom u Ukrajini, pojavljuje se sve veći broj konfliktnih, neprovjerenih, pseudoznanstvenih pa čak i granično paranoidnih informacija i specifičnih teorija zavjera, no već je od ranije poznato da upravo veliki svjetski događaji pokreću teorije zavjere (Hartman, Marshall, Stocks, McKay, Bennett, Butter, Gibson Miller, Hyland, Levita, Martinez, Mason, McBride, Murphy, Shevlin, Vallières i Bentall, 2021). Društvene krize, kao što su prirodne katastrofe, financijske krize, pandemije, a posebice ratovi (Salecl, 2004), stvaraju klimu anksioznosti i potiču osjećaj ugroženosti i nesigurnosti (Douglas, 2021; van Prooijen i Douglas, 2017) u kojoj ljudi jedino žele shvatiti kaotičan svijet (Fritsche i sur., 2017; van Prooijen i Douglas, 2017), a kako bi ga ponovno doveli u ravnotežu, ljudi stvaraju neprijatelja kojeg trebaju pobijediti ili ukloniti (Blanuša, 2011). Pa tako teorije zavjere o terorističkim napadima 11. rujna optužuju administraciju predsjednika Busha, saudijsku vladu, korporacije, banke i Židove, a teorije zavjere o klimatskim promjenama kao glavne neprijatelje vide znanstvenike, komuniste, Ujedinjene narode, demokrate, vladu i naftnu industriju. Vjerovanje u teorije zavjere ispunjava ljudsku potrebu za sigurnošću (March i Springe, 2019) tako što se pojednostavljuje složenost i kompleksnost stvarnosti nudeći pojedincima jednostavne odgovore o uzrocima specifične i složene situacije (van Prooijen i Douglas, 2017) predstavljajući važne društvene ili političke situacije uglavnom kao zavjere koje su osmislili moćni pojedinci ili organizacije (Bessi, Coletto, Davidescu, Scala, Caldarelli i Quattrociochi, 2015). Svako razdoblje pojačane razine anksioznosti donosi drugačiju etiologiju koja rezultira specifičnim kolektivnim odgovorom (Salecl, 2004), a danas se čini kako se teorije zavjere ubrzano šire putem interneta iako su ujedno dostupni i snažni dokazi protiv teza na kojima se temelje (Ramsay, 2006). Kao posljedica brojnih nedavnih svjetskih događaja, dolazi i do eksponencijalnog rasta istraživanja teorija zavjera (Furnham, 2021), a posebice onih vezanih uz pandemiju COVID-19 (Biddlestone, Green i Douglas, 2020; Georgiou, Delfabbro i Balzan, 2020; Imhoff i Lamberty, 2020). Brojna istraživanja dovela su do razvoja teorije o tome tko i zašto prihvaća teorije zavjere i kada se različite vrste teorija

zavjera usvajaju (Swami i Furnham, 2014; van Prooijen, 2020), a, s obzirom na utjecaj koji imaju na društvo i pojedinca, opravdana je popularnost i istaknuta važnost znanstvenog proučavanja ovog područja. Iako se neke od teorija zavjere smatraju bezopasnim, istraživanja ukazuju kako je vjerovanje u teorije zavjere povezano s nizom negativnih socijalnih, zdravstvenih i građanskih posljedica (Swami, Voracek, Stieger, Tran i Furnham, 2014). S obzirom na brojne negativne ishode, istraživači su se usmjerili na prediktore vjerovanja u teorije zavjere kako bi postigli razumijevanje i stvorili mogućnost upravljanja odrednicama koje potiču ovakva vjerovanja (March i Springe, 2019). Teorije zavjere povezane su s nizom čimbenika koji predstavljaju kulturne, društvene, kognitivne i individualne razlike (Swami i Furnham, 2014), a opravdano se zapitati utječu li određeni aspekti pojedinčeve osobnosti ili kognicije na tendenciju vjerovanja u teorije zavjera odnosno koje su to odrednice pojedinca koje su prediktivne za istinsko vjerovanje u zavjereničke narative. Kako bismo mogli shvatiti koncept teorija zavjere, najprije je potrebno definirati neke ključne pojmove budući da se mnoge rasprave o teorijama zavjere temelje upravo na sporovima oko toga što se smatra teorijom zavjere, a što ne, a problem se javlja i oko nepostojanja jedinstvene definicije teorija zavjera (Douglas, Uscinski, Sutton, Cichocka, Nefes, Ang, i Deravi, 2019).

3. DEFINIRANJE KLJUČNIH POJMOVA

Moglo bi se reći kako postoji svojevrsna stigma u široj javnosti protiv pojma teorija zavjere (Dentith, 2019) koji se promatra s pežorativnim prizvukom (Byford, 2011) kao bizaran način razmišljanja (Blanuša, 2011), što ukazuje da pojedinci nisu razumni sugovornici (Husting i Orr 2007), dok su u akademskom diskursu teorije promatrane kao neozbiljne izjave smještene između loše imitacije znanstvene teorije i političke patologije (Blanuša, 2011). Često predstavljaju kontroverznu temu (Bjerg i Presskorn-Thygesen, 2017) rasprava unutar akademskih krugova i izvan njih (Douglas i sur., 2019), a neke pojedince ovi pojmovi očito odbijaju, dok druge privlače (Wood, 2016). Iako neki autori ističu kako teorije zavjere, jednako kao i svaku drugu teoriju, treba procijeniti na temelju njihove dokazne valjanosti (Dentith, 2019), teorije zavjere najčešće predstavljaju vrstu objašnjenja koja je zasnovana na nedostatku dokaza odnosno logičkoj nedosljednosti (Byford, 2011). U prilog tome govori i činjenica da je velik broj teorija o navodnim zavjerama ipak slabo dokazan i njihova argumentacija i dokazi ne zadovoljavaju kriterije logičke rigoroznosti (Ančić i Cepić, 2021). Stoga, često kad se nečija objašnjenja društvenih događaja žele proglasiti neozbiljnim ili čak djetinjastim, govori se o osobi koja priča o teorijama zavjere (Turjačanin i sur., 2019), a političari koriste ovaj pojam

kako bi odgovorili na kritike jer se time razgovor vraća na tužitelja, a ne na optuženog (Coady, 2006). Riječ zavjera također veže negativne asocijacije i često se povezuje s kriminalom, a dodatak riječi teorija uveliko mijenja značenje ovog pojma (Turjačanin i sur., 2019). Mnogi autori zastupaju opću definiciju teorija zavjere koja ju opisuje kao teoriju o zavjeri odnosno teorija o tome da dvoje ili više ljudi rade zajedno u tajnosti prema nekom cilju (Keeley, 1999; Coady, 2012; Dentith, 2014; prema Dentith, 2019). Zavjera ili urota definirana je kao tajni dogovor između male skupine aktera radi preuzimanja političke ili ekonomske moći, kršenja temeljnih prava, skrivanja bitnih tajni ili nezakonitog nanošenja štete širokoj javnosti (Uscinski, Klofstad i Atkinson, 2016). Dok se zavjera odnosi na određeni čin (Uscinski i Parent, 2014) i uključuje pravi uzročni lanac događaja (Douglas i sur., 2019) teorija zavjere se odnosi na percepciju optužbe (Uscinski i Parent, 2014) i tvrdnju o zavjeri koja može, ali ne mora biti istinita (Douglas i sur., 2019). Teorija zavjere predstavlja predloženo objašnjenje događaja koje kao glavni uzrok navodi manju skupinu uključenih urotnika koji djeluju u tajnosti za vlastitu korist, u suprotnosti s općim dobrom (Keeley, 1999), a pojam zavjere izravno uključuje više aktera koji zajedno rade u tajnom dogovoru kako bi ostvarili skrivene ciljeve koji su pakosni ili nezakoniti (Zonis i Joseph, 1994) odnosno predstavlja tajnu zavjeru dvojice ili više moćnih aktera (Keeley, 1999) i uključuje ciljano, tajno i organizirano planiranje izvjesne zlonamjerne akcije na štetu drugih osoba (Turjačanin i sur., 2019). Šira definicija opisuje teoriju zavjere kao činjenično ili spekulativno zasnovano objašnjenje nekog događaja uz pretpostavljanje zavjereničkih namjera (Keeley, 1999), dok se u užem smislu odnose na uvjerenja koja nisu prihvaćena među autoritetima, u znanstvenoj zajednici i mainstream medijima (Ančić i Cepić, 2021). Izazovno je i kompleksno definirati tako složen pojam kao teorija zavjere s obzirom na to da većina znanja o samim teorijama počiva na multidisciplinarnom proučavanju teorija pa tako svako znanstveno područje donosi svoju jedinstvenu perspektivu ili stajalište i na različite načine objašnjava i definira ovu pojavu (Uscinski i Parent, 2014). Dok definicija autora u području psihologije obuhvaća pojmove poput motivacije, potreba, emocija, društvenih odnosa i slično (Periša, 2020), neki autori ističu kako je potrebno zadovoljenje tri preduvjeta za definiranje nečeg kao teorije zavjere:

- a) mediji, politički akteri i znanstvena zajednica predstavljaju moćne aktere,
- b) navedeni akteri provode svoje ciljeve u tajnosti (kako bi smanjili vjerojatnost otpora), te
- c) time nastoje stvoriti utjecaj na značajne događaje u društvu i politici, odnosno doprinijeti uvođenju svojevrtnih ograničenja (Ančić i Cepić, 2021).

Za označavanje nečega etiketom teorije zavjere najčešće se ističe kako je potrebno određivanje izvanrednih moći određenim akterima (Ančić i Cepić, 2021). U skladu s tim, teorije zavjera u širem smislu možemo opisati kao uvjerenja da dvoje ili više moćnih aktera ili institucija, na nepošten i skriven način, utječe na značajne društvene i političke događaje (Keeley, 1999; Sunstein i Vermeule, 2008). Kao glavni akteri najčešće se navode internacionalne grupe i pojedinci koji su udruženi protiv vladajućih političkih opcija i cjelokupne zajednice, a teorije zavjere služe kao pokušaji da se objasne krajnji uzroci značajnih društvenih i političkih događaja i okolnosti (Byford, 2011; Coady, 2006; Keeley, 1999). Teorije zavjere mogu se promatrati i kao neopravdana uvjerenja (Swami i Furnham, 2014) odnosno laičke teorije koje uzrok događaja pripisuju tajnim, nezakonitim i zlonamjernim procesima koje kontrolira više aktera koji zajedno surađuju (Zonis i Joseph, 1994).

Unatoč nedostatku jedinstvene i dogovorene definicije pojma „teorija zavjere“, pojam određuju neke temeljne karakteristike. Prvenstveno, kao što je i ranije navedeno, sadržaj im je usmjeren na uvjerenje da skupina zavjerenika manipulira događajima kako bi postigli ciljeve koji su na štetu drugih. Nadalje, teorije obično uključuju upitne znanstvene dokaze koji se temelje na nedostatku čvrste dokazne osnove. Stoga, teorije zavjere na prvi pogled mogu se činiti kao uvjerljiva i realna alternativna objašnjenja, a posebno su utjecajne kada se službeno objašnjenje čini nerealnim ili kada sam događaj nema definirano i jasno rješenje. Iako se teorije zavjere učestalo odbacuju kao zablude, laička uvjerenja i pojednostavljeni pogledi na društveni i politički svijet, vrlo često se pojavljuju među pripadnicima opće populacije (Drinkwater, Dagnall, Denovan i Neave, 2020). Neki autori teorije zavjere svrstavaju u kategoriju štetnih lažnih uvjerenja (Sunstein i Vermeule, 2008), a ovaj pojam se može opisati i kao način iskazivanja vlastite pripadnosti određenoj socijalnoj skupini i diferencijacije od neke druge, odnosno davanje smisla događajima u svijetu ovisno o vlastitim doživljajima (Periša, 2020). Franz Neumann patologizira zavjereničko razmišljanje i opisuje ga kao posljedicu otuđenja (Blanuša, 2011), dok se teorije zavjere na mnogo načina mogu smatrati i takozvanim urbanim legendama, te tračevima (Dégh 2001; Besnier 2009; Birchall 2006). Zaller (1992) ističe kako je to jednostavno još jedan kontekst u kojem pojedinci kreiraju odgovore na temelju dobivenih i osobno prihvatljivih informacija. Neki znanstvenici ovaj pojam, uočavajući neobične i bizarne tvrdnje koje slijede teorije zavjere, promatraju kao jedinstvenu vrstu mišljenja (Uscinski i sur., 2018), odnosno, Richard Hofstadter (1965; prema Blanuša, 2011) ih opisuje kao paranoidni stil mišljenja.

Prvi interes za ovaj pojam u znanstvenoj literaturi javlja se u bilješkama francuskog psihijatra J-É.D. Esquirol (1838; prema Butter i Knight, 2020) iz sredine 19. stoljeća. Autor donosi pojam zavjereničko razmišljanje i opisuje ga kao „formalno nepromijenjeno rezoniranje relativno visoke razine, ali koje je nepovezano s osobnom društvenom ulogom i smislenim vlastitim interesom“. Fenomen zavjereničkog razmišljanja i pojam vjerovanja u teorije zavjera promatraju se kao dva vrlo usko povezana termina, no treba istaknuti kako to nisu istoznačnice. Pojedinaac zavjereničkog razmišljanja, na granici s paranojom, može uobičajene događaje objasniti na iracionalan i pretjeran način, te ovakvo razmišljanje upućuje na opću sklonost pojedinaca da događaje objasne zavjereničkim narativima. Međutim, osoba može usvojiti neku teoriju zavjere bez da kritički analizira svaki pojedini aspekt samo zato što je urotničko objašnjenje neke situacije prihvatljivije s obzirom na ranija osobna iskustva, socio-demografske osobine, osobine ličnosti, stavove, vrijednosti i slično (Lantian, Wood i Gjoneska, 2020). Zavjereničko uvjerenje definira se kao vjera pojedinca u određenu teoriju zavjere ili skup teorija, a u širem smislu ovaj pojam uključuje zavjereničke predispozicije odnosno način razmišljanja koji donosi opću tendenciju osobe da svijet promatra u zavjereničkom tonu (Douglas i sur., 2019). Izraz “zavjereničko uvjerenje” koristi se kao krovni pojam za ostale pojmove koji se redovito koriste u psihološkoj zajednici koja se bavi ovom temom (Goertzel, 1994), obuhvaćajući pojmove poput “zavjerenička ideja” (Swami, Coles, Stieger, Pietschnig, Furnham, Rehim i Voracek, 2011), “mentalitet zavjere” (Bruder, Haffke, Neave, Nouripanah, i Imhoff, 2013), “zavjerenički način razmišljanja” (Moscovici, 1987) ili “zavjerenički svjetonazor” (Wood i Douglas, 2015). Široko zavjereničko razmišljanje označava sveobuhvatan svjetonazor (drugi nazivi za ovaj pojam su "predispozicije za zavjeru", "zavjereničke ideje", "ideologija zavjere" i "svjetonazor zavjere"), dok je vjerovanje u specifične teorije zavjere selektivno i usmjereno na specifične slučajeve (Drinkwater i sur., 2020). Konstrukt vjerovanja u zavjere definiran je kao „pripisivanje svjesnog djelovanja nečemu za što je vjerojatnije da će biti slučajno ili nenamjerno, stoga je nepotrebna pretpostavka zavjere kada su druga objašnjenja vjerojatnija“ (Aaronovitch, 2009; prema Darwin, Neave i Holmes, 2011), a autori sve više ističu sklonost ka razmišljanju o zavjeri i opći "zavjerenički način razmišljanja" (Brotherton, French, i Pickering, 2013; Moscovici, 1987; Uscinski i Parent, 2014).

Posljednji pojam koji se koristi u popularnoj upotrebi i u literaturi u području teorija zavjera je pojam "teoretičar zavjere". Neki ovaj pojam vezuju uz pojedince koji vjeruju u specifičnu teoriju zavjere, a drugi uz pojedince koji imaju izraženu opću tendenciju urotničkom

razmišljanju. U užem smislu, ovaj pojam se koristi za označavanje pojedinaca u društvu koji profesionalno šire teorije zavjere, kao što su Alex Jones ili David Icke (Douglas i sur., 2019). U ovom slučaju sami autori teorija zavjera, kao i oni koji usvajaju te teorije, bivaju etiketirani kao teoretičari zavjera što predstavlja svojevrsan oblik isključivanja i stigmatizacije i takvi pojedinci bivaju izolirani iz zajednice “ozbiljnih ljudi” (Blanuša, 2011), te ih se smješta u kategoriju luđaka zbog posjedovanja nelegitimnog i nepotvrđenog znanja (Bratich, 2008). Ljudi koji su skloni zavjereničkom razmišljanju mogu promatrati sebe kao “kritičare slobodnog uma” (Lantian, Bagneux, Delouvé i Gauvrit, 2021) iako ih ostatak društva smatra lakovjernima (van Prooijen, 2019) i zamjera im nedostatak rigorozne provjere i kontrole iz znanstvene perspektive (Clarke, 2002; Leman i Cinnirella, 2013). Teoretičari zavjere često ističu ograničavajuću ulogu službenih izvještaja za alternativna objašnjenja dajući pogrešna tumačenja i ignorirajući znanstvene dokaze (Posner, 1993; Pipes, 1997; Pastore, 2004; prema Leman i Cinnirella, 2013), a autor Charles Pigden (prema Dentith, 2019) tvrdi kako bez obzira što mi vjerujemo o zavjerama, mi smo teoretičari zavjere jer ako smo povijesno ili politički pismeni, svi smo teoretičari zavjere, ali ne nužno u odnosu na sve teorije zavjere. Stoga, pojam „teoretičar zavjere“ najbolje opisuje pojedinca koji jednostavno vjeruje u određenu teoriju zavjere (Dentith, 2019).

4. RAŠIRENOST I KOMUNICIRANJE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERA

Vjerovanje u teorije zavjere uobičajena je pojava u modernim društvima (van Prooijen i Douglas, 2018) i prisutno je diljem svijeta (Byford, 2011; Douglas i sur., 2019; Douglas, Sutton i Cichočka, 2017; Swami i sur., 2011; Furnham, 2021), a rastućim pristupom internetu olakšano je i samo prenošenje teorija zavjera (Coady, 2006). Teorije zavjera mnogo su prisutnije u političkom životu nego što se uobičajeno smatra, a pojedinci koji ih prihvaćaju pripadaju različitim razinama moći - od istaknutih političara do medijskih analitičara (Blanuša, 2011). Brojne su studije istraživale prihvaćanje teorija zavjera u različitim kontekstima i dokazale raširenost ovih vjerovanja među općom populacijom. Autori Oliver i Wood (2014) su utvrdili kako polovica američke populacije odobrava barem jednu teoriju zavjere, a u nacionalnom reprezentativnom istraživanju provedenom na populaciji odraslih Amerikanaca, 55% sudionika podržalo je barem jednu od nekoliko teorija zavjere (Oliver i Wood, 2014). Novija istraživanja su također pokazala kako 15% do 28% američke populacije vjeruje u istinitost alternativnog objašnjenja za širenje virusa COVID-19 (Romer i Jamieson, 2020). Ovi nalazi ukazuju na to da

je vjerovanje u teorije zavjere relativno raširena pojava, a ne nešto što je obilježje samo političkih radikalista ili patoloških umova (Swami i Furnham, 2014). Ukoliko se udaljimo od SAD-a u neki drugi kontekst, u francuskom istraživanju iz 2014. provedenom na uzorku od 1500 ispitanika, 20% sudionika odgovorilo je da vjeruje da Illuminati vuku konce međunarodne ekonomske aktivnosti (Longuet, 2014), a kasnija istraživanja su pokazala da se u Francuskoj, Mađarskoj i Slovačkoj, 51%, 42% i 63% ispitanika složilo s tvrdnjom da „zapravo nije vlada ta koja vodi državu: ne znamo tko zapravo vuče konce“ (Gombin, 2013; Gyárfášová, Krekó, Mesežnikov, Molnár i Morris, 2013; prema Lantian, Muller, Nurra i Douglas, 2016). Ne samo da su vjerovanja u teorije zavjere široko rasprostranjena i u porastu (Goertzel, 1994.; Swami i sur., 2011), već je podržavanje određenih teorije zavjere pod utjecajem učinka treće osobe pri čemu dobivamo osjećaj da drugi vjeruju u teorije zavjere više nego mi (Douglas i Sutton, 2008). Kako bismo dobili odgovor na pitanje o tome zašto toliko ljudi vjeruje u teorije zavjere, istraživači iz različitih disciplina ponudili su različita objašnjenja koja im pomažu u raspoznavanju pojedinaca koji će vjerojatnije vjerovati u teorije zavjere (Lewandowsky, Oberauer i Gignac 2013), u prepoznavanju informacijskih znakova koji mogu utjecati na usvajanje pojedinih teorija zavjera (Einstein i Glick, 2015) i pronalaženju razloga za težinu utjecanja na zavjerenička uvjerenje (Nyhan, Reifler i Ubel, 2013). No, bitno je prepoznati i motive koje pojedinac ima za prenošenje zavjereničkih objašnjenja drugima čime izravno pridonosi njihovom širenju. Izazov leži u pokušaju odvajanja ovih motivacijskih čimbenika od motiva koje pojedinac ima da uopće vjeruje u određene teorije zavjere. Nefes (2017) tako ističe utjecaj značajnih društvenih događaja (npr. prosvjedi velikih razmjera) na drastično povećanje razgovora o zavjeri. Ljudi ističu one teorije koje su u skladu s njihovim vlastitim političkim argumentima odnosno politički stavovi ljudi predviđaju njihovo prihvaćanje ili odbacivanje sadržaja zavjere. S većim priopćavanjem teorija povezane su percepcije prijatnje (Nefes, 2017), a neki autori (Klein, Clutton i Dunn, 2018) su utvrdili da bijes prethodi prenošenju teorija zavjere. Vjerovanje u teorije zavjere potaknuto je i društvenim krizama (Van Prooijen i Douglas, 2017) i zavjereničke ideje se stoga prenose drugima kada uključuju one događaje koji se percipiraju bitnim i relevantnim za političke interese ljudi i koriste im kao oblik komuniciranja osobnih vrijednosti i moralnih osjećaja (Raab, Ortlieb, Auer, Gunthmann i Carbon 2013; prema Douglas i sur., 2019). Franks, Bangerter i Bauer (2013) ističu kako je širenje ovakvih uvjerenja sredstvo za suočavanje s kolektivnom traumom odnosno sredstvo za davanje smisla u situacijama koje prijete postojećem sustavu vrijednosti. U politici se funkcija zavjera očituje u osporavanju dominantnih političkih pretpostavki (Uscinski, 2018) pritom znatno utječući na međugrupne odnose, a u odgoju ih roditelji mogu koristiti kako bi svojoj

djeci objasnili teške i značajne događaje (Jamil i Rousseau, 2011; prema Douglas i sur., 2019). Allen (2016) daje još jedan motiv koji potiče komuniciranje teorija zavjere i predlaže da se zavjereničke tendencije obje suprotstavljene strane temelje na vrijednostima koje se zalažu za potpunu iskrenost u komunikaciji, čak i u politici.

U današnje vrijeme postoji sve veća zabrinutost zbog utjecaja interneta i medija na promicanje širenja teorija zavjera (Southwell, Thorson i Sheble, 2018; prema Douglas i sur., 2019). Iako neki autori naglašavaju značajan utjecaj interneta i društvenih medija na širenje narativa zavjera (Nyhan, 2013; prema Uscinski, Klofstad i Atkinson, 2016), ova povezanost nije toliko jednostavna (Uscinski, Atkinson i DeWitt, 2018). Internet može olakšati proces širenja većeg broja teorija zavjere, no to ne znači da ima utjecaj na razvoj samih teorija (Clarke, 2007). Također, internet može biti ključan za ograničavanje širenja teorija zavjere s obzirom na to da potencijalne milijarde kritičara mogu dokazima odmah demantirati tvrdnje o zavjeri (Clarke, 2007). Također, Uscinski, DeWitt i Atkinson (2018) navode razloge zbog kojih se učinak interneta na širenje narativa zavjera ne mora nužno promatrati kao utjecajan. Prvenstveno, ističu kako u zapadnim zemljama internetske stranice s najvećom posjećenošću nisu one koje su posvećene teorijama zavjere, a internetske stranice koje sadrže teorije zavjere nisu vrlo popularne. Službeni i dominantni informativni izvori uvelike nadmašuju izvore koje sadrže zavjere u doseg i publicitetu (Vosoughi, Roy i Aral, 2018; prema Douglas i sur., 2019). Može se zaključiti kako su jedine osobe koje koriste ovakve stranice one koje su i uobičajeno sklone zavjerama. Drugi razlog leži u činjenici da, kada se promatra kako se na internetu raspravlja o teorijama zavjere, velik dio sadržaja odražava negativan odnos prema njima (Uscinski i Parent, 2014). Treći razlog je što ne postoje dokazi da su ljudi sada skloniji razmišljanju o zavjeri nego što su bili u prošlosti prije nego što je Internet izumljen i ne može se tvrditi da je došlo do općeg porasta teorija zavjera. Konačno, autori tvrde da se zavjere prenose selektivno od osobe do osobe suprotno od uobičajenog uvjerenja da se neselektivno šire putem društvenih mreža (DeWitt, Atkinson i Wegner, 2018), te ističu kako pojedinci imaju tendenciju ostati unutar zajednica koje se već slažu s njima (Sunstein i Vermeule, 2009). Unatoč tome, istraživanja ističu ulogu interneta u poticanju polarizacije odnosno podijeljenosti u zajednici koja je ključna za razumijevanje dinamike komuniciranja zavjere. „Polarizirani korisnici“ više su usredotočeni na objave njihove zajednice i raštrkane sadržaje zavjera (Bessi i sur., 2015). Komunikacija unutar zajednica koje promoviraju teorije zavjere može biti civiliziranija, ali ne nužno i racionalnija, a sam Internet ne predstavlja glavni medij u kojem se pojavljuju teorije zavjere (Douglas i sur., 2019). Glavni informativni izvori često izlažu ljude teorijama zavjere (Stempel

i sur., 2007; Stieger i sur., 2013; prema Douglas i sur., 2019), a teorije zavjere pojavljuju se i u različitim oblicima medijima poput filma u kojem postoji priznat žanr poznat kao “kino zavjere” (Dorfman, 1980; Jameson, 1992; prema Douglas i sur., 2019), glazbe ili televizije (Arnold, 2008). Gosa (2011) je proučavao ulogu hip-hopa u poticanju zavjereničkih uvjerenja, posebno kao načina da se pokrene djelovanje protiv vječne diskriminacije s kojima se Afroamerikanci suočavaju u Sjedinjenim Državama i diljem svijeta. Izloženost aspektima teorija zavjere u različitim medijima povećava prihvatljivost teorija zavjere (Butler i sur., 1995; Mulligan i Habel, 2013; Robertson, 2015; prema Douglas i sur., 2019). Bitno je međutim naglasiti kako, iako se pojavom interneta čini da su teorije zavjere sad prisutnije nego ikad, teorije zavjere postoje oduvijek i oduvijek imaju učinak na društvena događanja. Teorije zavjere uobičajeno se ne temelje na rigoroznim dokazima, ali to ne predstavlja čimbenik koji utječe na njihovu raširenost pa primjerice, vjerovanje da su teroristički napadi 11. rujna u SAD-u uzrokovani “djelovanjem iznutra” zadržalo se sve do danas, puno godina nakon samog događaja (Lewandowsky i Cook, 2020).

5. RAZLIKOVANJE PRAVIH ZAVJERA I TEORIJA ZAVJERA

Unatoč tome kako promatramo pojam teorija zavjere, bitno je naglasiti kako prave zavjere doista postoje i kako se one događaju svakodnevno. Različite političke organizacije, tajne službe i državne institucije često zaista planiraju aktivnosti protiv specifičnih grupa ljudi ili vlastite ili drugih država. Primjerice, Volkswagen je zavjerenički lažirao rezultate emisijskih testiranja njihovih dizelskih motora, Nacionalna agencija za sigurnost SAD-a je zaista tajno pratila korisnike interneta, a duhanska industrija lagala je javnosti negiranjem štetnih posljedica pušenja. Istinost pravih zavjera pronalazimo unutar zasebnih industrijskih dokumenata ili vladinih istraga, no ipak je ponekad teško pronaći liniju između stvarnih i izmišljenih zavjera. Teorije zavjere se ukorjenjuju kroz duža vremenska razdoblja, čak i ako nemaju nikakve potpore u dokazima (Lewandowsky i Cook, 2020). Često se koriste kao oružje u diskreditiranju drugih što možemo vidjeti na primjeru poznatog znanstvenika Noama Chomskog, koji zbog svojih kritika upućenih američkoj politici kriveći ih za militarizaciju, zagađenje i eksploatatorski kapitalizam, biva proglašen teoretičarem zavjere (Byford, 2011). Ovakav primjer vidljiv je i u javnim političkim raspravama u kojima se pojam "teorija zavjere" vezuje uz osobu koja umišlja stvari odnosno, u političkom smislu, kada je netko od političara optužen za skrivanje nečeg, ta ideja se odbacuje izjavom da je u pitanju samo "teorija zavjere"

(Turjačanin i sur., 2019). No, kakvu god konotaciju imenovanje nečega "teorijom zavjere" donosi, ne smanjuje vjerovanje u iste (Wood, 2016).

Kako bi se lakše razlikovali stvarne zavjere od teorija zavjere, istraživači navode bitne karakteristike koje objašnjavaju teorije zavjere. Prva važna osobna karakteristika teoretičara zavjere jest da njihov pogled na svijet uključuje vjerovanje da su zavjere međusobno povezane i da služe kao pokretač svjetskih događanja, a ne da su raznolike i međusobno suprotstavljene (Keeley, 1999). Daljnja karakteristika je da teoretičari zavjere uglavnom ne vjeruju službenim informacijama označavajući ih kao zavjereničke manipulacije (Olmsted, 2009; prema Turjačanin i sur., 2019). Još jedna od ključnih osobina teorija zavjere je nemogućnost opovrgavanja (Byford, 2011) jer za teoretičare zavjere svaki dodatni dokaz koji je u suprotnosti s njihovim uvjerenjima je dokaz u korist njihove ideje o pokušaju manipuliranja informacija. To proizlazi iz uvjerenja da su pokretači zavjera toliko moćni da imaju kontrolu nad svim medijima i da su u mogućnosti podmetnuti lažne informacije koje mogu skrenuti pažnju s pravih informacija o zavjeri (Turjačanin i sur., 2019).

Zaključno, potrebno je jednako skeptično pristupati zavjerama kao i prema svim drugim teorijama, istražujući unutarnje nedostatke teorije (npr. nedosljednost, zbrke u interpretaciji, tehnološko zastarjeli dokazi, neslaganje između teorije i činjenica, itd.). Nikada ne možemo biti sigurni u istinitost određenih zavjera (Blanuša, 2011), no možemo koristiti proces od dva koraka koji nam olakšava razlikovanje istinite od lažne zavjere. Prvenstveno se trebamo zapitati je li službeni uzrok događaja bio dovoljan da izazove događaj; te ako je odgovor ne, pitamo se može li se to pak pripisati nekom drugom, alternativnom i neslužbenom objašnjenju (Vonasch, Doré, i Felicite, 2022). Također, bitno je napomenuti kako kod teorija zavjere ne postoji mogućnost drugih objašnjenja odnosno pojedinci koji vjeruju u teorije zavjere ne ostavljaju mogućnost drugačijim objašnjenjima, dok kod nekih drugih teorija, primjerice u situacijama kada se ne zna što je točno uzrok nekog događaja, realno je ostaviti mogućnost drugačijih objašnjenja.

6. POVIJEST ZNANSTVENIH ISTRAŽIVANJA U PODRUČJU TEORIJA ZAVJERA

U posljednje vrijeme, pod utjecajem sve veće prisutnosti teorija zavjera na Internetu, dolazi do ponovnog interdisciplinarnog interesa za istraživanje ovog područja pokrivajući mnoge teme od klasičnih zavjera poput 11. rujna i nestanka Amelie Earhart (Swami i Furnham, 2012), do aktualnijih tema poput Brexita (Swami, Barron, Weis i Furnham, 2018; prema Furnham, 2021)

i virusa COVID-19 (Georgiou, Delfabbro i Balzan, 2020; Biddlestone, Green i Douglas, 2020; Imhoff i Lamberty, 2020). Stresna razdoblja, kao što je pandemija virusa COVID-19, pridonose raširenosti vjerovanja u teorije zavjere jer pojedinci osjećaju nedostatak vlastite kontrole i visoku razine nesigurnosti u budućnost (Periša, 2020). Iako su u američkoj kulturi teorije zavjere već dugo tema brojnih istraživanja (Uscinski i sur., 2016), koordinirano istraživačko proučavanje sa svrhom razumijevanja uzroka i posljedica razvilo se tek u posljednjem desetljeću kada su znanstvenici prepoznali društvenu i političku važnost teorija zavjere u modernoj kulturi, te njihov utjecaj na društvene prilike i kreiranje javnog mnijenja (Douglas i sur., 2019). Mnogi značajni znanstvenici iz različitih disciplina bavili su se fenomenologijom zavjera, ali koncept teorija zavjera danas promatramo u nešto užem smislu. Primjerice, Karl Popper još je 1950. opisao zavjeru kao puko precjenjivanje namjere, podcjenjivanje strukturalnih čimbenika i slučajno nastalih efekata nastalih nakon nekog događaja (Periša, 2020), a Theodore Adorno (1975; prema Thalmann, 2019) je nakon završetka Drugog svjetskog rata istraživao povezanost ličnosti i teorija zavjera. Znanstvenici različitih disciplina (Davis 1972; Rogin 1988; Wood 1982; prema Uscinski i sur., 2016), kao i povjesničari, među kojima je najistaknutiji Richard Hofstadter (1964), ističu značajan utjecaj teorija zavjera na pojedine epizode u povijesti odnosno kako su u 1990-ima, i kulturni i povijesni zapisi kreirani pod utjecajem ranijih povijesnih odnosa (Bratich 2004; Knight 2002; Melley 2000; Pipes 1997; Robins i Post 1997; Olmsted 2008; prema Uscinski i sur., 2016). U periodu nakon 11. rujna, istraživači različitih disciplina počeli su se u većoj mjeri baviti ovom temom (Moore 2015; prema Uscinski i sur., 2016) što je posljedično dovelo do veće upotrebe anketnih i eksperimentalnih metoda u istraživanjima ovog područja (Wood, Douglas i Sutton, 2012), a danas se provode i eksperimentalne studije koje koriste manipulaciju određenim teorijama zavjere (Swami i sur., 2014). Teorije zavjere objašnjene su iz različitih teorijskih perspektiva (Klein, Clutton i Dunn, 2019), a postoji interes za korelate uzroka vjerovanja (Oliver i Wood, 2014) kao i posljedice proizašle iz vjerovanja u teorije zavjera (Freeman i Bentall, 2017; prema Furnham, 2021). Također, studije su istražile niz psiholoških, političkih i društvenih čimbenika povezanih s podrijetlom teorija zavjera (Douglas i sur., 2019). Prije 2007. godine objavljen je manji broj studija unutar psiholoških časopisa (AbalakinaPaap, Stephan, Craig, i Gregory, 1999; Butler, Koopman i Zimbardo, 1995; Goertzel, 1994; McHoskey, 1995; prema Douglas i sur., 2019), a danas se značajan dio istraživanja usmjerio na psihološke čimbenike koji povećavaju vjerojatnost vjerovanja u teorije zavjere (Douglas i sur., 2019). Pravi rast broja objavljenih radova, koji su dovele do novih saznanja u ovom području, javio se početkom 21. stoljeća (Periša, 2020). Možemo pretpostaviti kako će ovakvih radova samo biti sve više i više,

a psihološko razumijevanje se nameće kao ključno s obzirom na to da zavjereničke ideje mogu utjecati na osobno odnosno kolektivno doživljavanje važnih nedavnih i povijesnih događaja (npr. cijepljenje, slijetanje na Mjesec) (Drinkwater i sur., 2020) i znanja iz ovog područja mogu nam pomoći u objašnjenju negativnih političkih, društvenih i javnozdravstvenih posljedica (Uscinski i sur., 2016). Teorije zavjere su kroz povijest bile usko povezane s predrasudama, lovom na vještice, revolucijama i genocidom, a poznato je da su mnogi počinitelji terorističkih napada žestoki zagovaratelji teorija zavjera (Douglas i sur., 2019). Zbog brojnih posljedica vjerovanja u teorije zavjere za društvo, a posebice za pojedinca, važno je istraživati ovu temu i čimbenike kulturnih, društvenih, kognitivnih i individualnih razlika koji su povezani s teorijama zavjera (Swami i Furnham, 2014). Upravo ti čimbenici koji potiču uvjerenja u teorije zavjere predstavljaju plodno tlo za psihološko proučavanje. U sustavnom i metaanalitičkom pregledu, Goreis i Voracek (2019) ističu kako su psihološke studije koje istražuju prediktore vjerovanja u teorije zavjere podijeljene u dvije osnovne kategorije: patološke, ili, drugim riječima, paranoidne sklonosti i društveno-političke studije koje se uglavnom bave percipiranom nemoći pojedinca. Znanstvenici iz područja psihologije prikupili su činjenice o osobinama ličnosti, kognitivnim stilovima i svjetonazorima koji se često povezuju s vjerovanjima u teorije zavjere (Douglas i sur., 2017; Goreis i Voracek, 2019; Lantian i sur., 2020), a do sada su studije izvijestile o relativno pouzdanim vezama između jačeg vjerovanja u teorije zavjere i brojnih psiholoških konstrukata (Brotherton i sur., 2013; Bruder i sur., 2013; Bruder i Imhoff, 2013; Swami i sur., 2011; Douglas i sur., 2019). Međutim, cjelokupno objašnjenje psihosocijalne osnove vjerovanja u teorije zavjere i dalje predstavlja veliki izazov s obzirom na to da je tema i dalje kompleksna, višeslojna i zamršena, te utječe na stvaran život pojedinca, grupe i zajednice (Gjoneska, 2021). Njihov utjecaj na svakodnevni život bio je primjetan i u vrijeme pandemije COVID-19 kada su brojne zavjere negativno utjecale na zdravlje mnogih građana širom svijeta (Freeman i sur., 2020; Jolley i Paterson, 2020; Marinthe i sur., 2020; prema Gjoneska, 2021). Kada promotrimo ranije studije, manji broj radova se usmjerio na oblik i sadržaj teorija zavjere (Bost i Prunier, 2013; Raab, Auer, Ortlieb i Carbon, 2013; van Prooijen i Jostmann, 2013; prema Swami i sur., 2014), kontekst širenja teorija zavjere (Grzesiak Feldman, 2013; Warner i Neville Shepard, 2014; prema Swami i sur., 2014) i jezične stilove koje koriste teoretičari zavjere (Wood i Douglas, 2013; prema Swami i sur., 2014) dok je veći broj studija usredotočen upravo na korelate individualnih razlika vjerovanja u teorije zavjere (Robins i Post, 1997; Swami i sur., 2014) što se temelji na shvaćanju da je moguće izmjeriti zavjerenička uvjerenja kao individualnu osobinu (Brotherton i sur., 2013) koja je pak u korelaciji s drugim psihološkim prediktorima. Iako neki ističu važnost onoga što određena teorija zavjere izravno govori,

specifičan sadržaj takvih teorija često se zanemaruje (Larsen, Donaldson i Mohanty, 2020; prema Oleksy, Wnuk, Maison i Łyś, 2021) prvenstveno zbog činjenice da su raznovrsni oblici teorija zavjere samo posljedice istog generaliziranog načina razmišljanja (Bruder i Imhoff, 2013), a u prilog tome govore i nalazi koji pokazuju kako su ponekad logički nepovezane zavjere u pozitivnoj korelaciji jedna s drugom (Wood, Douglas i Sutton, 2012). Socijalni psiholozi navode kako se teorije zavjere koriste za opravdavanje i održavanje sukoba odnosno za okrivljavanje nepravednog društvenog sustava, pritom ističući povezanost teorija zavjera sa širim društvenim i međugrupnim sukobima (Crocker i sur., 1999; prema Leman i Cinnirella, 2013). Jedan dio studija se usmjerio na karakteristike ličnosti teoretičara zavjere, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu, a, između različitih čimbenika, utvrđeno je da neki aspekti osobnosti pozitivno koreliraju s visokom razinom vjerovanja u teorije zavjere (Leman i Cinnirella, 2013), ali i osjećaj nemoći i anomalije (Bruder i sur., 2013), te politička orijentacija i uvjerenja (Leman i Cinnirella, 2013). Druga kategorija istraživanja usredotočena je na proučavanje pristranosti u zaključivanju i heuristiku u zavjereničkim idejama (McHoskey, 1995; prema Swami i sur., 2014). Clarke (2002) je tako predložio da se vjerovanje u teorije zavjere može objasniti kao temeljna pogreška atribucije, dok drugi znanstvenici ističu kako ovakva uvjerenja mogu biti rezultat tendencije prihvatanja objašnjenja koja su proporcionalna posljedicama nekog događaja (Leman i Cinnirella, 2007). Drugim riječima, ukoliko se radi o velikim i značajnim događajima, pojedinci očekuju jednako široko i značajno obrazloženje tih događaja. Sve veći broj studija naglašava povezanost ovakvih vjerovanja s kognitivnim sposobnostima, a dokazi govore u prilog povezanosti s tendencijom odbacivanja znanstvenih otkrića (Lewandowsky, Gignac i Oberauer, 2013; Lewandowsky, Oberauer i Gignac, 2013), vjerovanjima u proturječne izjave (Wood i sur., 2012) i sposobnosti kritičkog mišljenja (Blair, 2012; prema Swami i sur., 2014). Istraživanja nude teorijski okvir unutar kojeg promatramo koncept teorija zavjera, no većina ljudi ipak doznaje o teorijama iz brojnih članaka, knjiga, emisija pa čak i igranih filmova (Tanner, 1971; prema Periša, 2020) čija tematika uobičajeno biva neka od teorija zavjera poput ubojstva američkog predsjednika Johna F. Kennedyja ili napada na World Trade Center 11. rujna 2001.

Što se tiče samog načina proučavanja teorija zavjera, znanstvena disciplina određuje metode i tehnike, a koristi se kvantitativni pristup dominantno transverzalne prirode, kvalitativni pristupi, te kombinacija ovih pristupa, koja ujedno daje najjasnije rezultate (Butter i Knight, 2020). Kontinuirano se kreiraju mjerni instrumenti kojima je cilj izmjeriti individualne razlike u zavjereničkim uvjerenjima, a dominantni znanstveni pristup uključuje kratki upitnik za

samoprocjenu kojim pojedinac procjenjuje vjerovanje u mali broj specifičnih teorija zavjera o situacijama iz stvarnog života (Brotherton i sur., 2013). U navedenim studijama standardne teorije uključuju ubojstvo predsjednika Kennedyja, širenje HIV-a/AIDS-a i slijetanje na Mjesec (Goertzel, 1994; Leman i Cinnirella, 2007; Darwin i sur., 2011), teorije koje su relevantne za američku kulturu, no ne nužno i ostatak svijeta. Većina mjernih instrumenata prihvaćena je samo od strane izvornih autora, no ne i od strane ostalih istraživača i još ne postoji dogovor o tome kako izmjeriti vjerovanje u teorije zavjere zbog nedovoljnog proučavanja psihometrijskih svojstava mjernih instrumenata (Brotherton i sur., 2013). Iako je iz ovog područja nastao značajan broj ljestvica samoprocjene, možemo ih kategorizirati u dvije velike skupine, one ljestvice koje uključuju prihvaćanje specifičnih teorija zavjere i one koje istražuju generička uvjerenja povezana s vjerovanjem u zavjere (Swami, Barron, Weis, Voracek, Stieger i Furnham, 2017; prema Drinkwater i sur., 2020). Istraživači najčešće koriste ankete kojima ispituju samoprocjenu sudionika na skali Likertovog tipa (Brotherton i sur., 2013), pri čemu sudionici procjenjuju vlastito vjerovanje u određene teorije zavjere, najčešće uključujući neke specifične teorije zavjere (Goertzel 1994; Lewandowsky, Gignac i Oberauer 2013; Oliver i Wood 2014). Pritom je izbor pojedinih zavjera u istraživanju određen osobnim preferencijama samog istraživača, a razina zavjereničkih predispozicija mjeri se brojem teorija zavjere koje sudionik podržava. Problem leži u tome što ispitanicima mogu biti nepoznate navedene i konkretne teorije zavjere (Drinkwater i sur., 2020). Primjeri ovakvih mjernih instrumenata su Inventar vjerovanja u teorije zavjere (Belief in Conspiracy Theories Inventory autora Swami, Chamorro-Premuzic i Furnham (2010)), Skala vjerovanja u posebne zavjere (The Belief in Specific Conspiracies Scale autora Abalakina-Paap, Stephan, Craig i Gregory (1999)) i Složena ljestvica uvjerenja u zavjere (Composite Conspiracy Beliefs Scales autora van Prooijen, Krouwel i Pollet (2015)). Navedeni mjerni instrumenti uključuju širok raspon opće poznatih teorija kao što su ubojstvo Johna F. Kennedyja ili vladino zataškavanje vanzemaljaca, a njihova upotreba dovela je do većeg razumijevanja brojnih psiholoških čimbenika koji su povezani s vjerovanjem u zavjeru (Drinkwater i sur., 2020). Kako bi uklonili određene nedostatke mjernih instrumenata koji su usmjereni na specifične teorije zavjere, Brotherton, French i Pickering (2013) su kreirali Generičku skalu uvjerenja zavjerenika koja uključuje apstraktne koncepte koji se ne dotiču niti jedne specifične teorije zavjere. Tvrdnje u navedenom mjernom instrumentu sadrže karakteristike koje su vidljive u brojnim specifičnim teorijama zavjere kao što je tvrdnja da vladine službe uobičajeno skrivaju informacije i stoga ovakva ljestvica predstavlja valjan pokazatelj vjerovanja i u brojne specifične teorije zavjere (Brotheron i sur., 2013). To potvrđuju i nalazi da su relativno bazična zavjerenička uvjerenja važni prethodnici

specifičnih uvjerenja (Wood i sur., 2012). Također, ističe se i vremenska prikladnost ovakvih ljestvica, s obzirom na to da one koje uključuju neke trenutno aktualne specifične zavjere s vremenom zahtijevaju određene modifikacije (Brotheron i sur., 2013). Postoje i brojne druge slične ljestvice koje ispituju bazične zavjereničke tendencije kao što je Upitnik mentaliteta zavjere (Conspiracy Mentality Questionnaire autora Bruder, Haffke, Neave, Nouripana i Imhoff (2013)). Većina metoda mjerenja vjerovanja u teorije zavjere proučava kao zavisnu varijablu i kao obilježje koje se razlikuje od pojedinca do pojedinca (Douglas i sur., 2019). Manji broj istraživanja istražuje proces usvajanja i održavanja vjerovanja u zavjeru, dok se većina istraživanja bavi individualnim razlikama kao što su crte ličnosti ili kognitivni stilovi (Goertzel, 1994; Leman i Cinnirella, 2007; Douglas i Sutton, 2008; Swami i sur., 2011; Darwin i sur., 2011). Koju god metodu istraživač izabere, glavna svrha je u većini slučajeva procjena razine prihvaćanja teorija zavjera među populacijom (Douglas i sur., 2019), a kako bi se umanjile posljedice zavjereničkih vjerovanja potreban je zajednički napor stručnjaka iz različitih psiholoških disciplina (Gjoneska, 2021).

7. TEORIJSKA OBJAŠNJENJA VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

Zašto ljudi vjeruju u teorije zavjere? Pokušavajući dati odgovor na to pitanje, istraživači su generirali brojne teorije i povezali mnogobrojne čimbenike s većim prihvaćanjem teorija zavjera. Početna su istraživanja vjeru u zavjere povezala s osjećajem nemoći u specifičnim društvenim skupinama koje kroz teorije stvaraju smislena objašnjenja za složene socijalne događaje (Hofstadter, 1964), a Goertzel (1994), primjerice, povezuje vjerovanje u zavjere s visokom razinom anomalije i niskom razinom povjerenja. Teorija zavjere se vrlo često temelje na nepovjerenju u službene povijesti (Birchall, 2006), pa tako, na primjer, negiraju NASA-ino slijetanje na Mjesec unatoč dostupnim dokazima o ovom događaju, a i pandemija COVID-19 također je tumačena kroz različite teorije zavjere (Ančić i Cepić, 2021). Iako psihologija iza uvjerenja u teorije zavjere nije dala sveobuhvatni i jedinstveni pregled znanja o ovom području, istraživanja pokazuju da postoje stabilne individualne razlike u zavjereničkim tendencijama, a sve se više govori o općoj sklonosti pojedinaca da istražuju i prihvaćaju teorije zavjere (Brotheron i sur., 2013). Socijalni psiholozi uvjerenje u teorije zavjere povezuju sa širim društvenim i međugrupnim sukobima gdje ovakve teorije imaju funkciju opravdavanja i održavanja sukoba odnosno okrivljavanja nepravednog društvenog sustava za vlastiti položaj (Crocker i sur., 1999; prema Leman i Cinnirella, 2013). Renata Salecl (2004) ističe utjecaj velikih društvenih kriza na širenje i stvaranje ovakvih vjerovanja, a teorije zavjere mogu se

promatrati kao narativ čiji su glavni pokretači strah, tišina, nesigurnost i tjeskoba (Marković, 2018). Veliki društveni događaji traže objašnjenje vlastite uzročnosti, a upravo studija iz područja socijalne psihologije (Bruckmüller i sur. 2017; prema Marković, 2018), s teorijom atribucije kao temeljom, zaključuje kako sama povijest oblikuje ono što traži objašnjenje. Vjerovanje u teorije zavjere objašnjeno je iz mnogo različitih teorijskih perspektiva (Klein, Clutton i Dunn, 2019), kao primjerice teorija društvenih reprezentacija i teorija okvira (Franks, Bangerter i Bauer, 2013). Franks i suradnici (2013), slično kao i Hofstadter, teorije zavjere predstavljaju kao sredstva za davanje smisla događajima koji prijete postojećim svjetonazorima, oslanjajući se upravo na teoriju društvenih reprezentacija (Moscovici, 1961; prema Douglas i sur., 2019). Ističe se važnost teorija zavjere za pomoć skupinama u nošenju s prijetećim događajima odnosno znanstvenici ih predstavljaju kao sredstvo za suočavanje s kolektivnom traumom (Douglas i sur., 2019). Neke od prvih teorija o teorijama zavjere pronalazimo unutar psihoanalitičkog pristupa koji opisuje ovu problematiku u psihodinamskim terminima (Butter i Knight, 2020), povezujući paranoidno sa zavjereničkim tipom razmišljanja. Potpuno negativni odnos prema zavjereničkom načinu razmišljanja se vezuje uz Karla Poppera (2003; Blanuša, 2011) koji teorije zavjere promatra kao sekularizirano vjersko praznovjerje, te ističe zanemarivanje nenamjernih posljedica društvenih aktivnosti. Harold Lasswell, Franz Neumann i Richard Hofstadter predstavljaju teorije zavjere kao patološki i paranoidni način razmišljanja, svojstven političkom ekstremizmu, autoritarnosti i populizmu (Blanuša, 2011). Analitički pristup teorijama zavjera pak ne podrazumijeva preispitivanje istinitosti ili točnosti samih zavjera, već promatra teorije zavjere kao sredstvo za pamćenje i predstavljanje specifičnih povijesnih događaja koji egzistiraju u svakodnevnom životu pojedinca (Birchall, 2006). S obzirom na učestalo pojavljivanje teorija zavjera među građanima, neki autori smatraju kako ih nije smisleno promatrati kao vrstu socijalne patologije (Oliver i Wood, 2014), a većina autora se slaže oko važnosti znanstvenog proučavanja ovog područja s obzirom na njihove brojne negativne učinke (Swami i sur., 2014; Swami i Furnham, 2014). Iako su provedene studije pružile opći uvid, nisu dale sveobuhvatno teorijsko razumijevanje zašto će se neki ljudi vjerovati u određenu teoriju zavjere, dok drugi neće. Potrebno je integrirati podatke različitih studija kako bi se kreirale šire teorije (Douglas i sur., 2019). Također, bitno je razumjeti okolnosti pod kojima će na ljude utjecati informacije i potaknuti ih na vjerovanje u teoriju zavjere. Tradicionalne teorije koje se tiču javnog mnijenja daju okvir za objašnjenje odnosa predispozicija i primanja informacija (Berinsky 2007; Zaller 1992; prema Uscinski i sur., 2016). Zaller (1992, 6.str) u tom smislu ističe: "Svako mišljenje je brak informacije i predispozicije: informacija koja stvara mentalnu sliku danog pitanja i predispozicije da motivira određeni

zaključak o tome.”. Istraživači različitih znanstvenih disciplina pokušali su opisati uzroke vjerovanja u teorije zavjere i predstaviti pozadinu ovakvih uvjerenja. Jedna od najpoznatijih psiholoških teorija je teorija autora Douglas, Sutton i Cichocka (2017), no brojni drugi istraživači generirali su razne političke, psihoanalitičke i kognitivne teorije u kojima istražuju uzroke vjerovanja u teorije zavjere. U nastavku su predstavljeni neki od poznatijih pristupa i teorija o teorijama zavjere.

7.1. MOTIVI U POZADINI VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERA

Jedna od najsveobuhvatnijih teorija o teorijama zavjera vezuje se uz autore Douglas, Sutton i Cichocka (2017) koji kao razlog vjerovanja u zavjere navode zadovoljavanje tri vrste psiholoških potreba: epistemičke, društvene i egzistencijalne. Epistemički motiv uključuje pojmove poput želje za razumijevanjem, točnosti i subjektivne sigurnosti odnosno služi za razumijevanje svoje okoline, egzistencijalni motiv obuhvaća želju za kontrolom i sigurnošću, a društveni motiv se prepoznaje u želji za održavanjem pozitivne slike o sebi ili skupini kojoj individua pripada (Douglas, Sutton i Cichocka, 2017). Motivacijski teorijski okvir daje prikladno teorijsko objašnjenje za odnos zavjerničkih uvjerenja s osobnim motivima ili potrebama, te je identificirao mnoge odvojene psihološke motive koji privlače pojedince ka teorijama zavjera (Douglas, 2021; Douglas i sur., 2017). Ova teorija potaknula je istraživanja o utjecaju brojnih motiva koji predviđaju prihvaćanje teorija zavjere. Relativno mali broj studija o posljedicama teorija zavjere ne dokazuju njihovu potpunu učinkovitost u ispunjenju opisanih motiva, a za brojne pojedince vjerovanje u zavjeru može biti ipak više privlačno nego zadovoljavajuće (Douglas i sur., 2017). Potrebna su daljnja istraživanja koja se temelje na ovoj teoriji kako bi dobili odgovor na pitanje za koga i pod kojim uvjetima teorije zavjere mogu ispuniti generalne psihološke motive. U daljnjem tekstu su opisane glavne odrednice svake od kategorija motiva.

7.1.1. EPISTEMIČKI MOTIVI

Najočigledniji razlog za vjerovanje u teorije zavjere proizlazi iz poriva da sagradimo razumijevanje i objašnjenje za svijet oko sebe. Kako bismo izgradili stabilno, točno i dosljedno razumijevanje svijeta, potrebno je pronalaženje uzročnih objašnjenja za događaje (Heider, 1958; prema Douglas i sur., 2017). Kako same teorije zavjere predstavljaju široka, stabilna i konzistentna objašnjenja, omogućuju ljudima da zaštite vlastita uvjerenja u situacijama neizvjesnosti i proturječja, a istraživanja potvrđuju kako je vjerovanje u teorije zavjere upravo

jače u situacijama subjektivne neizvjesnosti (van Prooijen i Jostmann; 2013). Uzročna objašnjenja dovode do smanjene znatiželje kada informacije nisu u potpunosti dostupne, manje nesigurnosti kada su dostupne informacije proturječne, te pronalazjenja značenja kada se događaji čine slučajnim (Douglas i sur., 2017). S obzirom na izraženu dominantnost epistemičkog motiva, ljudi traže smisao posvuda, pa čak i u nasumičnosti (Bar-Hillel i Wagenaar, 1991; Zhao i sur., 2014; prema Gligorić, Silva, Eker, van Hoek, Nieuwenhuijzen, Popova i Zeighami, 2021). Prihvaćanje teorija zavjere izraženije je kada ljudi pronalaze uzorke u slučajnosti (van Prooijen, Douglas i de Inocencio, 2018; van der Wal, Sutton, Lange i Braga, 2018; Whitson i Galinsky, 2008; Dieguez, Wagner-Egger i Gauvrit, 2015; prema Douglas i sur., 2019) i snažnije je među ljudima koji ustrajno traže obrasce i značenje u svom okruženju, primjerice kod pojedinaca koji vjeruju u paranormalne i natprirodne pojave (Bruder i sur., 2013; Darwin i sur., 2011; Oliver i Wood, 2014). Illusory Pattern Perception odnosno sklonost pronalazjenju obrazaca u slučajnim događajima može rezultirati stvaranjem neosnovanih veza raznih vrsta pa ova sklonost potiče i vjeru u zavjere. Odnosno istraživanja pokazuju kako je vjerovanje u teorije zavjere jača kada je motivacija za pronalazjenje obrazaca u okruženju eksperimentalno pojačana (Whitson i Galinsky, 2008). Unutar ovog koncepta, često je spominjana i potreba za kognitivnim zatvaranjem koja uključuje motivaciju za stjecanjem konačnog znanja i tako eliminacije svake konfuzije (Leman i Cinnirella, 2013). Teorije zavjere predstavljaju pojednostavljena objašnjenja za događaje, te kada se jednostavna i svjetovna objašnjenja ne čine zadovoljavajućima (Leman i Cinnirella, 2013) ili je riječ o posebno velikim ili značajnim događajima, ljudi su skloniji okrenuti se objašnjenjima unutar teorija zavjera. Vjerovanje u zavjere također je povezano s osjećajem dosade (Brotherton i Eser, 2015; prema Douglas i sur., 2019), češće se javlja kod pojedinaca koji precjenjuju svoju sposobnost razumijevanja složenih uzročnih fenomena (Vitriol i Marsh, 2018; prema Douglas i sur., 2019), a povezano je i sa zabudom o konjukciji (Brotherton i French, 2015; Dagnall, Denovon, Drinkwater, Parker, i Clough, 2017; prema Douglas i sur., 2019) koja predstavlja pogrešku probabilističkog zaključivanja u kojoj ljudi precjenjuju vjerojatnost zajedničkih događaja (Tversky i Kahneman, 1983; prema Douglas i sur., 2019). Neki istraživači su utvrdili povezanost vjerovanja u zavjere i projekcije vlastitih osobnih uvjerenja na druge (Douglas i Sutton, 2011; prema Douglas i sur., 2019), a niže mogućnosti analitičkog razmišljanja (Swami i sur., 2014) i niža razina obrazovanja (Douglas, Sutton, Callan, Dawtry i Harvey, 2016; prema Douglas i sur., 2019) također predviđaju vjerovanje u zavjeru. Tendencija percipiranja namjere i djelovanja tamo gdje oni ne postoje predviđa uvjerenja u zavjeru (Douglas, Sutton, Callan, Dawtry i Harvey, 2016; prema Douglas i sur., 2019), a još neki od kognitivnih aspekata koji su

povezani s vjеровanjima u zavjeru uključuju sklonost prihvaćanju epistemički neopravdanih uvjerenja (Lobato, Mendoza, Sims, i Chin, 2014; prema Douglas i sur., 2019), nižu razinu inteligencije (Stieger, Gumhalter, Tran, Voracek i Swami, 2013; prema Douglas i sur., 2019) i kvazireligijski mentalitet kojeg također obilježavaju uvjerenja koja nisu u potpunosti protumačena (Franks, Bangerter i Bauer 2013), kao i shizotipiju (Bruder i sur., 2013 ; Darwin i sur., 2011; Swami, Pietschnig, Tran, Nader, Stiener i Voracek, 2013) i sklonost zabludnom razmišljanju u nekliničkim populacijama što ukazuje da je unutar opće populacije zabludno razmišljanje prisutno kroz zavjereničke ideje (Dagnall, Drinkwater, Parker, Denovan i Parton, 2015). Teorije zavjere su privlačnije pojedincima kojima u potrazi za značenjem, nedostaju kognitivni alati da pronađu značenje drugim, racionalnijim sredstvima (Douglas i sur., 2019). Teorije zavjere obuhvaćaju specifične karakteristike koje ih izdvajaju od drugih kauzalnih objašnjenja, predstavljajući radnje koje su skrivene od javnosti, uključuju djelovanje više aktera i otpornost na krivotvorenje (Lewandowsky i sur., 2015; prema Douglas i sur., 2019). Kreiranjem neosnovanih i neargumentiranih dokaza služe pojedincima da zaštite osobna uvjerenja (npr. cijepljenje je štetno; klimatske promjene nisu ozbiljan problem) (Lewandowsky, Oberauer i Gignac, 2013) od nepotvrđivanja (Uscinski i sur., 2016).

7.1.2. EGZISTENCIJALNI MOTIVI

Egzistencijalni motivi povezani su s potrebom za kontrolom i nastojanjem ljudi da se osjećaju sigurnima (Douglas i sur., 2017). U situacijama kada su ljudske egzistencijalne potrebe ugrožene, pojedinci se mogu okrenuti teorijama zavjera kao načinu kompenzacije za ugrožene potrebe (Douglas i sur., 2017). Teorije zavjere pružaju ljudima osjećaj sigurnosti i kontrole nad okolinom (Tetlock, 2002; prema Douglas i sur., 2017) kroz otkrivanje opasnih vanjskih aktera, te, na taj način, smanjivanjem i neutraliziranjem prijatni (Bost i Prunier, 2013; prema Douglas i sur., 2017). Istraživanja potvrđuju prisutnost ovog motiva, s obzirom da nalazi studija ukazuju na povezanost prihvaćanja teorija zavjere i tjeskobe (Grzesiak-Feldman, 2013; prema Douglas i sur., 2019), osjećaja nemoći (Abalakina-Paap, Stephan, Craig i Gregory, 1999; prema Douglas i sur., 2019), anksiozne privrženosti (Green i Douglas, 2018), kao i niskog osjećaja kontrole u društvenom i/ili političkom području (Uscinski i Parent, 2014) i nedostatnog psihološkog osnaživanja (Bruder i sur., 2013). Vjеровanje u zavjere povezana je i s otuđenjem od političkog sustava i anomijom odnosno osjećajem osobnog nemira i nerazumijevanje društvenog svijeta (Bruder i sur., 2013; Goertzel, 1994), ali i s uvjerenjem da se gospodarstvo pogoršava (Parsons, Simmons, Shinhoster i Kilburn, 1999; prema Douglas i sur., 2019). Eksperimentalna

istraživanja su pokazala da je u usporedbi s osnovnim uvjetima, vjerovanje u zavjere pojačano kada ljudi osjećaju da ne mogu kontrolirati ishode, primjerice, u ugrožavajućim životnim okolnostima, kao što su nezaposlenost, financijski problemi (Imhoff, 2015; prema Gligorić i sur., 2021) ili trenutna pandemija COVID-a (Šrol i sur., 2021; prema Gligorić i sur., 2021), a smanjeno kada se potvrdi njihov osjećaj kontrole (van Prooijen i Acker, 2015). Teorije zavjere ne opisuju situacije kao rezultate slučajnosti, već daju objašnjenja u kojima postoji određena kontrola nad događajima, što može objasniti ovu povezanost (Gligorić i sur., 2021). Ljudi doživljavaju negativne emocije kada im nedostaje kontrola (Kay i sur., 2009; prema Gligorić i sur., 2021), a kako bi ponovno uspostavili ravnotežu između unutarnjeg i vanjskog osjećaja kontrole, prepuštaju više kontrole vanjskim akterima. Primjerice, nedostatak individualne osobne kontrole dovodi do okretanja vanjskim autoritetima poput religije ili vlade. Istraživanja su potvrdila da eksperimentalno jačanje osjećaja kontrole ljudi smanjuje uvjerenje u zavjeru (van Prooijen i Acker, 2015). Teorije zavjere vrlo često uključuju vanjske aktere, te tako pomažu pojedincima da nadoknade nedostatak osobne kontrole (Kay i sur., 2009; prema Gligorić i sur., 2021) jer daju mogućnost odbacivanja službenih narativa i doprinose osjećaju pojedinaca da posjeduju alternativni prikaz nekog događaja (Goertzel, 1994). Teorije zavjere mogu omogućiti ljudima bolje nošenje s određenim problemom dovodeći do povratka nekih od psiholoških dobara koje su izgubili (Franks i sur., 2013) i stoga zaštititi ljude od prijetnji koje ih okružuju (Federico, Williams i Vitriol, 2018; Jolley, Douglas i Sutton, 2018; prema Douglas i sur., 2019).

Ipak, istraživanja ne potvrđuju učinkovito ispunjenje opisanog motiva teorijama zavjere. Dapače, eksperimentalno izlaganje teorijama zavjere odmah potiskuje osjećaj autonomije i kontrole kod pojedinaca (Douglas i Leite, 2017; Jolley i Douglas, 2014; prema Douglas i sur., 2017). Iste studije su pokazale i da mogu ljude učiniti manje sklonim djelovanju, što bi dugoročno moglo smanjiti pojedinčev osjećaj autonomije i kontrole. Točnije, pojedinci koji vjeruju u teorije zavjere su manje skloni predanosti svojim organizacijama i političkom angažmanu kao što su glasanje i pristupanje stranci (Douglas i sur., 2017). Nadalje, izloženost zavjereničkim narativima može potkopati autonomiju ljudi na još jedan način. Douglas i Sutton (2008) pokazali su da su se ljudi, koji su uvjeravani zavjereničkim materijalom, a nisu svjesni da su bili uvjereni, lažno prisjetili da su njihova vjerovanja prije izlaganja materijalu jednaka njihovim novim uvjerenjima. S obzirom na to da zavjere nameću da su važne odluke u rukama zlonamjernih moćnika koji provode silu izvan legitimnih granica, pretpostavlja se kako je učinak teorija zavjera često demotivirajući i obeshrabrujući (Douglas i sur., 2017).

7.1.3. DRUŠTVENI MOTIVI

Posljednji, društveni motiv temelj je brojnih teorija zavjera, a karakterizira ga želja za pripadanjem i održavanjem pozitivne slike o sebi i grupi kojoj pojedinac pripada (Douglas i sur., 2019). Kako bi pojedinac sačuvao pozitivnu percepcije sebe ili grupe kojoj pripada, okreće se teorijama zavjere koje mu nude pomoć u kreiranju slike njih samih i vlastite skupine kao kompetentnih i moralnih, no ujedno i sabotiranih od strane moćnih drugih (Douglas i sur., 2017). Teorije zavjere su, stoga, posebno privlačne ljudima koji osjećaju ugroženost oko pozitivne slike o sebi ili grupe kojoj pripadaju (Cichocka, Marchlewska i Golec de Zavala, 2016). Istraživanja pokazuju da iskustva zlostavljanja, za koje pojedinac nastoji pronaći smisao i značaj, navode ljude da vjeruju u praznovjerje i teorije zavjere (Graeupner i Coman, 2017; prema Douglas i sur., 2019). Prethodna istraživanja istaknula su i narcizam kao aspekt koji je predviđao veće podržavanje teorija zavjera (Cichocka i sur., 2016). Narcizam u svojoj osnovi predstavlja grandioznu percepciju samog sebe (Cichocka i sur., 2016), te se stoga pokazalo kako nečija percepcija samog sebe ima važnu ulogu u predviđanju zavjereničkih uvjerenja. Kako je pogled na sebe uvijek u odnosu na druge ljude (primjerice, koliko je netko poseban u usporedbi s drugim pojedincima), narcizam je društveni motiv (Gligorić i sur., 2021). Istraživanja ukazuju i na povezanost između prihvaćanja teorije zavjere i potrebe da se osjećamo jedinstveno naspram drugih (Imhoff i Lamberty, 2017; Lantian i sur., 2016). Potreba za jedinstvenošću je potreba pojedinca da se izdvoji od drugih i djeluje antikonformistički kako bi doživio osjećaj neovisnosti (Snyder i Fromkin, 1977; prema Gligorić i sur., 2021). Veća potreba za jedinstvenošću povezana je i s većom razinom prihvaćanja zavjera (Imhoff i Lamberty, 2017; Lantian i sur., 2016) odnosno ljudi žele ostaviti dojam jedinstvenosti i posebnosti prihvaćanjem neobičnih stajališta kao što su teorije zavjere. Teorije zavjere podižu samopoštovanje pojedinaca dajući im mogućnost da se osjećaju posebno zbog toga što posjeduju rijetke i važne informacije koje ostali ne znaju (Douglas i sur., 2019). Rezultati istraživanja potvrđuju da su teorije zavjere privlačnije kada ih podržava jedino manjina (Imhoff i Lamberty, 2017). Osim očuvanja pozitivne slike o sebi, ljudima je izrazito bitno da sačuvaju pozitivnu percepciju skupina kojima pripadaju. Teorije zavjere su stoga predstavljene kao obrambeni način identifikacije s društvenom grupom, a koncept kolektivnog narcizma opisuje ovaj pristup (Golec de Zavala, Cichocka, Eidelson, i Jayawickreme, 2009; prema Douglas i sur., 2019). Kolektivni narcizam predstavlja pretjeranu vjeru u veličinu i značaj vlastite skupine što se očituje u uvjerenju da drugi ne prepoznaju dovoljno vrijednost grupe. Nacionalni kolektivni narcizam u Poljskoj predviđao je prihvaćanje stereotipnih zavjera o Židovima (Golec

de Zavala i Cichocka, 2012; Golec de Zavala i Federico, 2018; prema Douglas i sur., 2019), a američki kolektivni narcizam pokazao se kao bitan faktor u prihvaćanju zavjera tijekom američke predsjedničke kampanje 2016. godine (Douglas i sur., 2019). Kako bi se očuvala određena slika grupe, članovi ocrnjuju vanjske skupine odnosno neprijatelje kroz različita zavjerenička objašnjenja, Također, vjerojatnije je da će ljudi vjerovati u zavjere koje su usmjerene na njihovu vlastitu grupu ako su osobno iskusili diskriminaciju, npr. bili žrtva policijskog uznemiravanja (Parsons i sur, 1999; prema Douglas i sur., 2019) ili rasne diskriminacije (Simmons i Parsons, 2005; prema Douglas i sur., 2019). Podržavanje zavjera može biti potaknuto uvjerenjem da je nečija društvena skupina tretirana nepravedno, a krizne situacije također imaju ulogu u povećanju vjerojatnosti snažne privrženosti grupi, a posljedično i na povećanje zavjereničkih uvjerenja (Kofta, Sędek i Sławuta, 2011; Mashuri i Zaduqisti, 2014; van Prooijen i Douglas, 2017; Thomson i sur., 2012; prema Douglas i sur., 2019). Teorije zavjere stoga imaju obrambenu funkciju. Pojedinci pokušavaju sebe ili grupu osloboditi osjećaja krivnje i odgovornosti za vlastiti nepovoljan položaj (Douglas i sur., 2017). Iako prepoznajemo društveni aspekt u privlačnosti teorija zavjere, nije u potpunosti razjašnjeno kako je usvajanje stigmatiziranih konspirativnih uvjerenja funkcionalan način za ostvarivanje društvenih potreba (Douglas i sur., 2019). Teorije zavjere nisu samo simptom već i uzrok otuđenosti i anomalije (Abalakina-Paap i sur, 1999), uništavanja društvenog kapitala i smanjene uključenosti građana (Douglas i sur., 2017)

7.2. PSIHOANALTIČKI PRISTUP I TEORIJA CINIČNOG UMA

Psihoanalitički pristup najčešće povezuje vjerovanje u teorije zavjere s paranojom, opisujući teorije zavjere kao društveni oblik paranoidnog poremećaja ličnosti odnosno teorije zavjere kao patološki oblik društvenog ponašanja. Ističu kako represivni odgoj tijekom rane socijalizacije dovodi do potiskivane agresivnosti prema roditeljima posebice prema ocu. Potiskivanu agresivnost pojedinac zadržava i u odrasloj dobi, prenoseći je i na druge, vanjske objekte (Ackerman i Jahoda, 1950; Adorno, Frenkel Brunswik, Levinson i Sanford, 1950; prema Turjačanin i sur., 2019). Kritike navedenog pristupa su što ne može objasniti raširenost teorija zavjere među različitim kulturama i što su objašnjenja temeljena na karakteristikama odrastanja muškaraca, ne usmjeravajući se pritom na značajne rodne razlike (Byford, 2011). Iz perspektive psihoanalize, ljudi pokušavaju izbjeći i na imaginaran i simboličan način preoblikovati traumu nastalu djelovanjem nepokolebljivih, zastrašujućih i traumatskih svojstava Drugog. Lacanova psihoanaliza ističe važnost pitanja Što Drugi želi? Na kojeg kao odgovor dobivamo imaginarni

scenarij koji najčešće uključuje uznemirujuće razumijevanje zašto je nešto pošlo po zlu. Primjerice, u slučaju antisemitizma, odgovor na pitanje 'Što Židov želi?' osnova je stereotipnih zavjera da Židovi manipuliraju događajima odnosno vuku konce iza kulisa" (Blanuša, 2011).

S druge strane, Sloterdijkova teorija ciničkog uma (1992; prema Blanuša, 2011) opisuje cinični subjekt kao onaj koji je „svjestan udaljenosti između ideološke maske i društvene stvarnosti, ali ipak inzistira na maski“. Ako pođemo od ranijeg psihoanalitičkog objašnjenja, to znači da navedeni subjekt svakodnevno prilikom procjenjivanja politički relevantnih događaja, doživljava jaz između formalnog rječnika kojim se javno opisuje događaj u okviru „stabilnog i dobro funkcionirajućeg sustava, i predosjećaja u smislu otkrivanja “stvarnog” značenja događaja na razini političkih igara. Sloterdijk stoga razlikuje cinizam od kinizma, dva pojma kojima je zajednički “motiv samoodržavanja u kriznim vremenima”, drskost, odnosno “neka vrsta besramnog realizma”. Dok se cinizam povezuje s „profinjenošću“, kinizam se veže uz suprotstavljanje službenoj ideologiji kako bise otkrila gola istina. Cinizam se dakle može promatrati kao tamna strana kinizma koji je prešao na stranu moći i idealizma vladajuće ideologije. Teorije zavjere u čijoj je podlozi cinizam govore iz pozicije centra političke moći i nastoje zaštititi sustav i određeni oblik zajednice. Cinizam pak obilježava uvjerenje da “oni dobro znaju što rade, ali ipak to rade” ističući licemjerje u tumačenju političkih događaja. Teorije zasnovane na kinizmu predstavljaju kritiku vladajućih moćnika, ukazujući na društvene podjele, te ističući njihovo namjerno ograničavanje sloboda i prava i nelegitimnost njihova djelovanja kroz manipulaciju, korupciju, izdaju povjerenja i slično. Kinične teorije zavjere stoga imaju pozitivnu funkciju za “razotkrivanje prljavog rublja” nekog političkog sustava (Blanuša, 2011).

7.3. POLITIČKE TEORIJE

Franz Neumann u djelu “Strah i politika” (1957; prema Blanuša, 2011) donosi značajan koncept koji patologizira zavjereničko razmišljanje opisujući ga kao posljedicu otuđenja na psihološkoj, socijalnoj i političkoj razini. Prva razina se očituje kao otuđenje ega od nagona odnosno posljedica je univerzalne društvene represije. Socijalna razina proizašla je iz industrijskog društva kroz aspekt otuđenosti od rada i čini srednji sloj društva posebno sklonim cezarizmu i regresivnoj identifikaciji s autoritarnim političkim vođama. Teorije zavjere stoga pretvaraju stvarni strah u neurotični strah koji posljedično onemogućuje građane za samostalno razmišljanje i aktivni građanski angažman što posljedično dovodi do političke apatije. Richard Hofstadter (1965), američki povjesničar, teorije zavjere opisuje kao rezultat političke paranoje

opisujući zavjerenička uvjerenja kao paranoidni stil razmišljanja u kojem središnju ulogu ima osjećaj progona, sastavljen u grandioznim teorijama zavjera o povijesnim događajima i procesima. Paranoični stil razmišljanja i uobičajeno političko razmišljanje ne razlikuju se u “odsutnosti činjenica, već u skoku mašte” odnosno teorije zavjere predstavljaju “pretjerivanje običnog” koje prijeti da postane iracionalan mainstream (Bratich, 2008). Iako se sam termin teorija zavjera često koristi za patologizaciju političkog neslaganja (Bratich, 2008) i pojedinaca koji vjeruju u zavjere, postoje okolnosti u kojima se zavjere shvaćaju ozbiljno. Primjerice, u okolnostima kolektivne ugroženosti ili političke krize nositelji političke moći mogu predstaviti zavjere kao legitimnu interpretaciju stvarnosti pozivajući na izvanredno stanje. Ipak, teorije zavjere se najčešće promatraju kao marginalizirani oblik mišljenja, iako mogu biti oblik zaštite određene države, zajednice ili “našeg načina života”. Zaštitna funkcija se očituje u dobro poznatim teorijama o unutarnjim i vanjskim neprijateljima koje uključuju direktnu i otvorenu izjavu o postojanju neprijatelja (Salecl, 2002; prema Blanuša, 2011).

Teorije zavjera su uobičajena pojava u politici i često se povezuju s političkim ekstremizmom (van Prooijen i sur., 2015; prema Douglas i sur., 2019). Istraživači iz područja političkih znanosti opisuju teorije zavjere kao dio političkih nadmetanja i uvjerljivo političko oruđe (Atkinson i DeWitt, 2018; Atkinson, DeWitt i Uscinski, 2017; prema Douglas i sur., 2019). Teorije zavjere mogu biti namjerno kreirane ili pojačane kako bi se ostvarili određeni politički i strateški ciljevi (primjerice, ruska vlada je poticala širenje brojnih političkih teorija zavjere na zapadu) (Lewandowsky i Cook, 2020). Zavjerenički narativi mogu imati brojne društvene i političke učinke u različitim institucionalnim, ideološkim i povijesnim kontekstima (Besnier 2009), a mogu se promatrati kao odraz „politike 'odozdo' izražavajući perspektivu onih čiji se glas rijetko čuje u javnosti (Besnier, 2009). Teorije zavjere izranjaju iz nepovjerenja, no bitno je naglasiti da istovremeno izazivaju nepovjerenje.

7.4. HEURISTIKA DOVOLJNOG RAZLOGA

Jedan od koncepata koji uzima u obzir vrste mentalnih procesa o događajima koji dovode do teorija zavjere je “heuristika dovoljnog razloga”. Ovaj pristup navodi ljude na vjerovanja u teorije zavjere u situacijama koje uključuju velike događaje s kontradiktornim i nedostatnim službenim objašnjenjima. Teorije zavjere izjednačavaju se s lažnim i neobičnim objašnjenjima, no, s obzirom na to da su neki važni događaji uzrokovani upravo zavjerama (primjerice, duhanske kompanije koje skrivaju dokaze da njihovi proizvodi uzrokuju rak), ljudi traže objašnjenja u urotničkim narativima. Heuristika dovoljnog razloga je koncept koji ljudi koriste

da procjene istinitost i relevantnost službenog razloga za događaj, te reflektivno razmatraju moguću istinitost teorija zavjere (Vonasch, Doré i Felicite, 2022). Heurističko objašnjenje za teorije zavjere nalaže da reflektivno razmišljanje smanjuje vjerovanje u teoriju zavjere (Swami i sur., 2014; Vonasch i sur., 2022), dok kognitivno opterećenje i vremenski pritisak (koji smanjuju reflektivno razmišljanje) povećavaju uvjerenje u teoriju zavjere (Bago i sur., 2020; prema Vonasch i sur., 2022). Koncept objašnjava naširoko širenje teorije zavjere kao posljedicu snažne motiviranosti ljudi da otkriju objašnjenje za važne događaje (Douglas i sur., 2017; 2019). U pozadini se uobičajeno nalazi i nezadovoljstvo službenim objašnjenjima za društveno važne događaje što posljedično dovodi do širenja alternativnih objašnjenja. S obzirom na to da je pojedincima stalo do velikih i utjecajnih događaja, postoji i veća motiviranost da pronađu objašnjenje, nego što je to u slučaju manje bitnih događaja. Ljudi se ne mogu pomiriti s malim uzrocima važnih događaja, te stvaraju šire i dublje objašnjenje (Vonasch i sur., 2022). Ljudi podržavaju međusobno nespojive teorije zavjere kako bi objasnili iste velike svjetske događaje (Wood i sur., 2012), stoga je, prema ovom objašnjenju, vrsta događaja važnija za podržavanje teorija zavjera od specifičnog objašnjenja koje donosi zavjera (Vonasch i sur., 2022). Pojedinci koji su skloni teorijama zavjere su skloni i drugim iracionalnim uvjerenjima povezanim s intuitivnim razmišljanjem: praznovjerju, religiji i ostalim pseudo-znanstvenim zabludama (Drinkwater i sur., 2012; Pennycook i sur., 2015; prema Vonasch i sur., 2022). Prema Charlesu Pigden (2007; prema Blanuša, 2011) imamo racionalno pravo vjerovati u teorije zavjere ako je to ono što dokazi sugeriraju. Iako neke teorije možda zvuče iracionalno, neke su i razumne pa je vjerovanje u teorije zavjere ponekad racionalnija opcija. Neke provedene studije podržale su heuristički model dovoljnog razloga za vjerovanje u teorije zavjere. Većina popularnih teorija zavjere govore o značajnim događajima velikih razmjera s nedovoljnim službenim objašnjenjima, te se pokazalo da su sudionici manje vjerovali da je službeno objašnjenje istinito jer je bilo relativno plitko, a događaj je bio relativno značajan. Stoga se kao jedan od razloga zašto ljudi vjeruju u teorije zavjere nudi taj što nude dublje objašnjenje za značajne događaje velikih razmjera (Vonasch i sur., 2022).

8. INDIVIDUALNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

Pojedince koji vjeruju u teorije zavjere povezuju četiri specifične karakteristike: šabloničnost (sklonost pronalaženju smislenih obrazaca u nasumičnoj zbrci), agentičnost (uvjerenje da svijet kontroliraju tajni, zlonamjerni akteri), pristranost potvrde (snažna sklonost pronalaženju

potkrepljujućih dokaza za ono u što vjeruju) i pristranost retrospektiva (kreiranje naknadnih i dodatnih objašnjenja za ono za što već znaju da se dogodilo) (Shermer, 2010). Individualne predispozicije za vjerovanje u teorije zavjere dugo su predmet istraživanja u ovom području. Posljednjih nekoliko desetljeća istraživači su pokušali otkriti zašto su neki pojedinci posebno skloni specifičnim teorijama zavjere i što je to što određuje veću sklonost zavjereničkom razmišljanju (Uscinski i sur., 2016). Ranije provedene studije dokazuju da postoji tzv. „mentalitet zavjere“ odnosno opća tendencija vjerovanju u teorije zavjere i gledanju na događaje kao na proizvod zavjere (Goertzel, 1994; Bruder i sur., 2013). Brojni su znanstvenici (Brotherton i sur., 2013; Bruder i sur., 2013; Dagnall i sur. 2015; Bruder i Imhoff, 2013; Lewandowsky, Gignac i Oberauer 2013; Swami i sur., 2011; Goertzel, 1994), pokušavajući direktno izmjeriti ovu predispoziciju, otkrili da navedena predispozicija predviđa kako količinu zavjereničkih vjerovanja tako i društvenog i političkog ponašanja, te pripada vlastitoj posebnoj kategoriji mišljenja. Iako brojni navedeni čimbenici mogu doprinijeti zavjereničkim uvjerenjima, jedan dio autora smatra da se takva uvjerenja ne bi trebala definirati kao odvojena i različita od drugih vrsta mišljenja (Uscinski i sur., 2016). Sklonost konspirativnom razmišljanju predstavlja kontinuum na kojem se pojedinci raspoređuju s obzirom na prisutnost vlastitih predispozicija prema konspirativnom razmišljanju. Koncept jedinstvene predispozicije daje odgovor na pitanje zašto neki pojedinci odbijaju vjerovati u teorije zavjere ili vjeruju u nekoliko njih, dok drugi prihvaćaju brojne teorije zavjere (Uscinski i sur., 2016). Također, opća tendencija prema prihvaćanju teorija zavjera objašnjava i zašto ljudi vjeruju u teorije zavjere koje su proturječne jedna drugoj, kao primjerice da je Osama Bin Laden bio mrtav prije nego što su američke sile napale njegovo sjedište i da je Osama Bin Laden još uvijek živ (Wood i sur., 2012). Što su ljudi skloniji konspirativnom razmišljanju, veća je vjerojatnost da će podržavati određenu teoriju zavjere, a službeni i logički dokazi imaju malo utjecaja u mijenjanju tih zavjereničkih uvjerenja na pojedince čije su predispozicije za ovakvo razmišljanje snažne (Nyhan, Reifler i Ubel, 2013). Znanstvenici su uložili napore da istraže pojedine korelate koji pridonose individualnom zavjereničkom razmišljanju, a pritom su se politička socijalizacija i predispozicije kao i psihološke osobine istaknuli kao najznačajniji prediktori individualnog primanja informacijskih znakova (politička socijalizacija). Istraživanja su otkrila kako je ranije spomenuta opća sklonost teorijama zavjera neovisna o privrženosti (Uscinski i sur., 2016), iako ju neka istraživanja pokušavaju povezati s anksioznom privrženosti (Green i Douglas, 2018). Potvrđeno je da mnogobrojne individualne razlike uvjetuju vjeru u teorije zavjere, kao što su obrazovanje, stres, sklonost dosadi, tjeskoba, osjećaj nemoći i paranoja, te određene crte ličnosti (March i Springe, 2018). Pojedinci koji su determinirani za zavjereničko razmišljanje vjerojatno

će imati i svjetonazor koji uključuje različite nedokazane zavjere (Uscinski i sur., 2016), te se stoga jedan dio studija usmjerio na pristranost u zaključivanju, heuristiku u zavjereničkim idejama (McHoskey, 1995; prema Swami i sur., 2014), te temeljnu pogrešku atribucije (Clarke, 2002). Kao i što je ranije spomenuto, zavjerenička uvjerenja mogu biti rezultat reprezentativne heuristike, tj. tendencije prihvaćanju objašnjenja koja su proporcionalna posljedicama nekog događaja (Leman i Cinnirella, 2007). U početku istraživanja individualnih razlika, vjerovanje u teorije zavjere posebice se vezalo uz osjećaj nemoći, ponajviše među marginaliziranim skupinama (Hofstadter, 1965). Početna istraživanja ističu različite uloge zavjera u održavanju samopoštovanja (Robins i Post, 1997), ponovnom potvrđivanju individualizma u populaciji vjernika (Melley, 2000; prema Furnham, 2021), te izražavanju negativnih osjećaja (Ungerleider i Wellisch, 1979; prema Furnham, 2021). Kasnije provedene studije utvrdile su povezanost teorija zavjera s političkim cinizmom, autoritarnošću i podrškom demokratskih načela (Swami i Furnham, 2012; Swami i sur., 2010), a relativno pouzdane veze nalazimo i između jačeg vjerovanja u teorije zavjere i većeg nepovjerenja u autoritet, nižeg samopoštovanja, većeg autoritarizma i paranormalnih uvjerenja (Brotherton i sur., 2013; Bruder i sur., 2013; Bruder i Imhoff, 2013; Swami i Furnham, 2012; Swami i sur., 2011). Također, jedan dio studija se usmjerio na ispitivanje povezanosti između podržavanja teorija zavjera i velikih pet osobina ličnosti, ali su nalazi bili dvosmisleni s obzirom na to da su neke studije pronašle značajnu povezanost ovih konstrukata s vjerovanjem u zavjere, dok druge nisu (Swami i Furnham, 2012; Swami i sur., 2010, 2011, 2013; Brotherton i sur., 2013; Bruder i sur., 2013; Bruder i Imhoff, 2013). Novija istraživanja pronalaze dokaze o povezanosti veće sklonosti intuitivnom razmišljanju, impulzivnosti, generičkih uvjerenja u zavjeru, religioznosti i desničarske ideologije s višom razinom vjerovanja u teorije zavjere o COVID-19 (Alper, Bayrak i Yilmaz, 2021), a i neke druge političko-psihološke predispozicije povezuju se s većim vjerovanjem u teorije zavjere kao primjerice monološki sustav vjerovanja koji uključuje dogmatsko integriranje informacija bez pravog kritičkog promišljanja zbog čega pojedinci s ovakvim sustavom vjerovanja stavljaju u kauzalne odnose događaje koji su nepovezani (Imhoff i Lamberty, 2020). U velikoj paneuropskoj studiji s uzorkom od 11 500 pojedinaca dokazano je kako su da stariji muškarci, nezaposleni, skloni ideološkim krajnostima, koji se ne osjećaju predstavljenima u parlamentu, koji se osjećaju financijski nesigurno i koji se informiraju putem alternativnih društvenih medija umjesto novina imali u prosjeku veću sklonost razmišljanju o zavjeri (Walter i Drochon, 2020). Polazeći od demografskih čimbenika, koji su se potvrdili kao značajni prediktori vjere u zavjere (Freeman i Bentall, 2017; prema Douglas i sur., 2019), niže razine obrazovanja (Bogart i Bird, 2003; Goertzel, 1994; Oliver i Wood, 2014), kao i niže razine

prihoda povezane su s većim prihvaćanjem teorija zavjera (Uscinski i Parent, 2014). Osobe s nižim stupnjem obrazovanja često imaju veću sklonost atribuiranja namjernosti tamo gdje ona ne postoji (Douglas i sur., 2016; prema Douglas i sur., 2019), a obrazovanje može pružiti ljudima skup kognitivnih i afektivnih strategija koji im omogućuju da se odupru teorijama zavjere i unaprjeđuju njihovu sposobnost kritičkog razmišljanja (Douglas i sur., 2019). Jedna studija je pokazala kako su muškarci, neoženjeni, manje obrazovani, s nižim prihodima, nezaposleni, pripadnici etničke manjinske skupine i slabije društveno integrirani pod većim rizikom za vjeru u zavjere (Hogg i sur., 2017; prema Douglas i sur., 2019).

Istraživanja u području teorija zavjera ponajviše su usmjerena na psihologiju ljudi koji imaju izražene zavjereničke tendencije, te su dokazani višestruki čimbenici koji se dovode u vezu sa urotničkim mentalitetom počevši demografskih karakteristika, crta ličnosti, pa i do socijalnih uvjerenja pojedinca.

8.1. LIČNOST I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA

Početak sedamdesetih godina prošlog stoljeća javljaju se prva istraživanja koja istražuju odnos između ličnosti i sklonosti vjerovanja u teorije zavjera. Istraživanja ličnosti javila su se kao rezultat dva značajna politička događaja: ubojstva predsjednika Kennedyja (Hamsher, Geller i Rotter, 1968; prema Periša, 2020) i afere „Watergate“ zbog koje je predsjednik Nixon bio primoran odstupiti s pozicije (Wright i Arbuthnot, 1974; prema Periša, 2022). Proučavajući interindividualne čimbenike odnosno razlike koje leže u pozadini urotničkih uvjerenja, tendencija zavjereničkom načinu razmišljanja najčešće se vezuje uz neadaptivne crte ličnosti, kao što su neuroticizam ili hostilnost (Robins i Post, 1997). Veći broj istraživanja nastojao je utvrditi odnos određenih crta ličnosti i urotničkog stila razmišljanja, najčešće koristeći model crta ličnosti široko poznat kao Velikih pet.

8.1.1. CRTE LIČNOSTI I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA

Model crta ličnosti Velikih pet uključuje pet zasebnih i osnovnih kategorija ličnosti – ekstraverzija ili društvenost, emocionalna stabilnost, otvorenost ka iskustvu, ugodnost ili suradljivost, te savjesnost (McCrae i Costa, 1994). Povezanost između određenih crta ličnosti i zavjereničkih uvjerenja je dosljedna, no dokazane veze su relativno slabe. Provedena meta-analiza rezultata dobivenih u trinaest različitih studija ukazuje na nepostojanje značajnog odnosa specifičnih osobina ličnosti i vjerovanja u teorije zavjera, kao što je dimenzija ugodnosti

(Goreis i Voracek, 2019), te velik dio provedenih istraživanja daje dvosmislene rezultate. Primjerice, dimenzija ugodnosti se u početku negativno vezala uz vjerovanje u teorije zavjera (Swami i sur., 2010), no kasnije studije opovrgnule su navedenu povezanost (Swami i Furnham 2012), dok istraživanje provedeno u Hrvatskoj također ukazuje na značajnu, no nisku negativnu povezanost dimenzije ugodnosti sa sklonosti prihvaćanju specifičnih teorija zavjera, ali ne i s općenitim (Kapitanović, 2018). Također, dimenzija ugodnosti negativno je povezana s vjerovanjem u teorije zavjere, no utvrđena povezanost je niska (Swami i sur., 2010). Povezanost navedene dimenzije i zavjereničkog stila razmišljanja leži u sklonosti neprijateljskih i nesuradljivih pojedinaca da zauzmu skeptičniji i negativniji stav prema opće prihvaćenim činjenicama odnosno takvi pojedinci su gotovo uvijek kognitivno rigidniji te hostilniji. Nadalje, istraživanja dosljedno ukazuju na pozitivnu povezanost između prihvaćanja teorija zavjere i dimenzije otvorenosti ka iskustvu (Swami i sur., 2010; Swami i sur., 2011; Kapitanović, 2018) odnosno specifičnoj otvorenosti ka „ekscentričnom“ iskustvu (Darwin i sur., 2011). Pojedinci koji naginju društvenoj i kognitivnoj raznolikosti, skloniji su usvajanju alternativnih objašnjenja socijalnih situacija pa samim time podložniji su i prihvaćanju teorija zavjera (Swami i sur., 2010; Swami i sur., 2011). Neuroticizam se pozitivno povezuje s vjerovanjem u teorije zavjere što ukazuje na veću prisutnost negativnih osjećaja kod pojedinaca koji podržavaju teorije zavjere. Također, pronađena je negativna veza i s interpersonalnim povjerenjem (Hollander, 2017; prema Turjačanin i sur., 2019) što se prepoznaje u općenitom skeptičnijem pristupu u društvenoj komunikaciji. S obzirom na dosljednost povezanosti neuroticizma, kao i povezanosti generalne anksioznosti i straha od smrti s podržavanjem teorija zavjere (Newheiser, Farias i Tausch, 2011; prema Turjačanin i sur., 2019), ponovno se nameće adaptivna funkcija teorija zavjera da svojim pojednostavljenim objašnjenjima prida smisao svijetu, te obrani pojedince od egzistencijalnih strahova.

Iako istraživanja daju nekonzistentne rezultate, osobinečnosti, zajedno sa socijalno uvjetovanim kognitivnim odrednicama, uvelike utječu na kreiranje individualnog pogleda na svijet koji nas okružuje, te determiniraju način na koji individua doživljava i živi. Unatoč što su navedene veze intenzivnije ukoliko su usmjerene na specifične i kontekstualne varijable, crte ličnosti ne pokazuju stabilne i značajne veze s vjerovanjem u teorije zavjere, te se stoga ne mogu promatrati kao pouzdani prediktori zavjereničkog tipa razmišljanja (Lantian i sur., 2020).

8.1.2. POREMEĆAJI LIČNOSTI I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE

Shizotipna obilježja ličnosti vezuju se uz perceptivne, kognitivne i afektivne abnormalnosti (March i Springe, 2019) i mogu uključivati neorganizirane misaone procese i odbacivanje analitičkih informacija (Darwin i sur., 2011). Shizotipna obilježja, a posebice neobična uvjerenja i magično razmišljanje, pokazala su se kao snažan, pozitivan prediktor prihvaćanja teorija zavjere (Springe i March, 2019). Pojedinci koji iskazuju više neobičnih i magijskih uvjerenja više usvajaju i teorije zavjere, a osobine povezane s neuobičajenim uvjerenjima utječu na pojedinčevu sklonost vjeri u zavjere kojom održavaju osobni osjećaj kontrole (Springe i March, 2019). Shizotipija se često vezuje i uz paranoidne sklonosti kroz pripisivanje neprijateljskih nakana vanjskim akterima (Freeman i sur., 2005; prema Darwin i sur., 2011).

Još jedno obilježje osobnosti koje pokazuje pozitivnu povezanost s vjerovanjem u teorije zavjere je makijavelizam (March i Springe, 2019). Makijavelizam obilježava sklonost manipulaciji i iskorištavanju drugih (Giammarco i Vernon, 2015; prema March i Springe, 2019). Osobe s izraženim makijavelističkim sklonostima više vjeruju u političke teorije zavjere jer bi upravo i oni iskoristili poziciju moći (Douglas i Sutton, 2011; prema March i Springe, 2011). Također, ovi pojedinci su skloni ciničnom shvaćanju ljudske prirode i manipulaciji drugima (Hutter, Fuller, Hautz, Bilgram i Matzler, 2015; prema March i Springe, 2019), te su preosjetljivi na mogućnost da budu izmanipulirani od strane onih na vlasti (Douglas i Sutton, 2011; prema March i Springe, 2019). Kako ovi pojedinci često imaju napuhan doživljaj sebe, mogu vjerovati kako se drugima lako manipulira, no oni posjeduju istinu i njih nije tako lako izmanipulirati. Smatra se da je povezanost između makijavelizma i vjerovanja u teorije zavjere posredovana „spremnosću za prihvaćanje zavjere“ (Douglas i Sutton, 2011; prema March i Springe, 2019). Narcizam, makijavelizam i psihopatiju povezuje sklonost iskorištavanja drugih, manipulativni interpersonalni stil i grandiozni osjećaj sebe (Vernon, Villani, Vickers i Harris, 2008; prema March i Springe, 2019), te predstavljaju mračnu trijadu osobnosti (Paulhus i Williams, 2002; prema March i Springe, 2019). Psihopatija još nije dovoljno istražena kao prediktor vjerovanja u teorije zavjere, no primarna psihopatija se za sada pokazala kao relevantan pozitivan prediktor vjerovanja u teorije zavjere (March i Springe, 2019). Primarna psihopatija se očituje kroz društvenu dominaciju, visoko samopouzdanje, sebičnost i manipulaciju drugima (Dean, Altstein, Berman, Constans, Sugar i McCloskey, 2013; prema March i Springe, 2019). S obzirom na to da su neke od ovih karakteristika (društvena dominacija, iskorištavanje i manipulacija) povezane s vjerovanjem u teorije zavjere, primarna

psihopatija se iskazala kao značajan pozitivan prediktor, no potrebna su daljnja istraživanja (Cichočka, Marchlewska i de Zavala, 2016; Douglas i Sutton, 2011; Paulhus i Williams, 2002; prema March i Springe, 2019).

8.2. KOGNITIVNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

Jedan dio studija usmjerio je svoj fokus na kognitivne čimbenike koji su u korelaciji s zavjereničkim načinom razmišljanja. Istraživani kognitivni čimbenici uključuju razinu kognitivnih sposobnosti pojedinca, otvorenost uma, kognitivnu rigidnost i kognitivne stilove, inteligenciju, potrebu za kognitivnim zatvaranjem, a vjerovanje u zavjere se opisuje i kao rezultat greške u zaključivanju. Novija istraživanja koja se bave povezanosti zavjera o pandemiji i različitih kognitivnih markera ističu pozitivnu povezanost zavjereničkih uvjerenja s dimenzijom kognitivne pristranosti koja se očituje u povećanoj sklonosti ka donošenju preuranjenih zaključaka donesenih na temelju subjektivne i niske procjene vjerojatnosti i nedostatku relevantnih dokaza (Kuhn i sur., 2021; prema Gjoneska, 2021). Također, ističe se negativna povezanost s prihvaćanjem znanstvenih objašnjenja (Čavojová, Šrol i Ballová Mikušková, 2020), no i mogućnost utjecaja na zavjereničke sklonosti poticanjem pojedinaca na razmatranje točnosti prezentiranih izjava (Pennycook i sur., 2020; prema Gjoneska, 2021). Negativnu povezanost pronalazimo i između prihvaćanja teorija zavjere i kristalizirane inteligencije koju čini opće znanje, širina vokabulara i primjena naučenih znanja i vještina (Swami i sur., 2011), a dokazano je da su teorije zavjere češće kod pojedinaca s nižim stupnjem obrazovanja s obzirom na to da obrazovanje pruža sposobnosti kritičkog načina razmišljanja (Aarnio i Lindeman, 2005). Kognitivna sposobnost se promatrala u kontekstu ponavljanja ili razrade prethodno predstavljene teorije, te je dokazana negativna povezanost kognitivne sposobnosti s ponavljanjem ili razradom, a učestalost ponavljanja i razrade je u negativnoj korelaciji s mjerom aktivnog otvorenog razmišljanja. Ponavljanje ili razrada je pozitivno povezana i s mjerom praznovjernog razmišljanja i stoga se ističe važnost sposobnosti odvajanja dokaza od teorije. Sklonost izbjegavanju sistematiziranog ponavljanja i razrade predstavlja kognitivni stil koji je neovisan od kognitivnih kapaciteta, a važnost aspekta kognitivne sposobnosti veća je u situacijama u kojima sudionici dobiju upute o tome što treba učiniti kako bi učinkovito zaključili, te sam nedostatak kognitivnih sposobnosti ne sprječava pojedince da postignu određeni stupanj odvajanja od vjerovanja (Sá, Kelley, Ho i Stanovich, 2005). Iako je spremnost da se prizna netočnost vlastitih stajališta ponajviše povezana s individualnim

razlikama u zavjereničkom načinu razmišljanja (Sá, Kelley, Ho i Stanovich, 2005) i kognitivna sposobnost je povezana s vjerovanjem u teorije zavjere (Swami i sur., 2011).

Nadalje, pogreška u zaključivanju odnosno pogreška konjukcije često se povezuje sa konspirativnim uvjerenjima (Brotherton i French, 2014). Navedena pogreška izražava se kroz vjerovanje da su dva nezavisna događaja vjerojatnija kada se interpretiraju u konjukciji odnosno zajedno nego odvojeno, tj. pojedinci precjenjuju mogućnost zajedničkih događaja. Pogreška u zaključivanju može prethoditi vjerovanjima u teorije zavjere, ali se opisuje i kroz svoju posredničku vezu i širu povezanost s kognitivnim sposobnostima (Brotherton i French, 2014). Primjerice, studije dokazuju kako je heuristika i pristranost u zaključivanju umjereno povezana s kognitivnim sposobnostima (Stanovich i West, 1999, 2000; prema Swami i sur., 2014), dok kognitivna sposobnost pak korelira s vjerovanjem u teorije zavjere (Swami i sur., 2011). Također, sklonost predrasudama i heuristikama pa i zavjereničkim idejama temelji se na različitim dispozicijama razmišljanja koje utječu na pojedinčevo traženje i tumačenje dokaza (Leman, 2007; prema Swami i sur., 2014). Još jedan od značajnih dispozicijskih prediktora je potreba za spoznajom koja se očituje u kognitivnoj i intrinzičnoj motivaciji individue da koristi kognitivne tehnike koje iziskuju određeni kognitivni napor (Cacioppo i Petty, 1982; Cacioppo, Petty, Feinstein i Jarvis, 1996; prema Swami i sur., 2014). Ističe se moguća negativna povezanost ove potrebe s prihvatanjem teorija zavjera, s obzirom na to da će pojedinci s izraženom potrebom za spoznajom učestalije procijeniti i prisjetiti se već dostupnih informacija (Peltier i Schibrowsky, 1994; prema Swami i sur., 2014), te iskazati niže razine dogmatičnosti (Cacioppo i Petty, 1982; prema Swami i sur., 2014).

8.2.1. OTVORENOST UMA I KOGNITIVNA RIGIDNOST

Otvoreno razmišljanje definira se kao sklonost davanju prednosti kontemplativnom u odnosu na impulzivno ponašanje, sklonost analizi različitih opcija i alternativnih mogućnosti, preispitivanju vlastitih pretpostavki i prihvatanju različitih perspektiva (Stanovich i West, 1997). Otvoren način razmišljanja objedinjuje fleksibilnost, te vanjsko traženje znanja što su ujedno i karakteristike kritičkog razmišljanja (Baron, 2008; prema Swami i sur., 2014). Otvorenost u razmišljanju ima vrlo složenu, no važnu ulogu u zavjereničkim tendencijama. S jedne strane može se promatrati kao zaštitni čimbenik protiv nedokazanih uvjerenja s obzirom na njegovu pozitivnu povezanost s inteligencijom i kognitivnim stilovima (DeYoung, Grazioplene i Peterson, 2012), a posebice zbog intenzivnijeg korištenja kritičke razrade (Bainbridge i sur., 2019; prema Swami i sur., 2014). No, otvorenost se može promatrati i u

aspektu sklonosti neobičnim, neuobičajenim idejama i alternativnim perspektivama, stoga se povezanost otvorenosti u razmišljanju i prihvaćanja teorija zavjera promatra u dva smjera. Istraživanja su pronašla dokaze kako za pozitivnu korelaciju (Swami i sur., 2011, 2013) tako i za negativnu korelaciju između otvorenosti i vjerovanja u zavjere (Rizeq i sur., 2020; Swami i sur., 2016; prema Swami i sur., 2014). Otvorenost prema neobičnim idejama koju karakterizira nekonvencionalnost povezana je s većim vjerovanjem u specifične teorije zavjere i generalnim zavjereničkim mentalitetom, dok je otvorenost prema informacijama i znanju ili radoznalost negativno povezana s navedenim dimenzijama (Gligorić i sur., 2021).

S druge strane, kognitivna rigidnost najčešće se povezuje uz konzervativnost, dogmatizam, autoritativnost, te nefleksibilnost (Proroković, 2004; prema Periša, 2020). Također, ova karakteristika određuje stupanj u kojem pojedinac ovisi o početnom podražaju što se veže i uz intuitivni kognitivni stil koji je povezan sa sklonosti vjerovanju u teorije zavjera (Periša, 2020). Kognitivna rigidnost uključuje često i društvenu komponentu s obzirom na to da se povezuje sa specifičnim psiho-socio-političkim fenomenom političke konzervativnosti i autoritarnosti (Jost i sur., 2003; Jost i sur., 2018; prema Periša, 2020). Iako postoji opravdana mogućnost da je kognitivna rigidnost povezana sa zavjereničkim tendencijama koje obilježava rigidnost i isključivost, ne postoji dovoljan broj studija koje istražuju ovu povezanost.

8.2.2. KOGNITIVNI STILOVI I PRIHVAĆANJE TEORIJA ZAVJERE

Kognitivni stil uvjetuje način na koji pojedinac procesira informacije i donosi zaključke, a jedan od najznačajnijih psiholoških teorijskih koncepata koji pruža razumijevanje suštine teorija zavjere uključuje dva nezavisna sustava obrade informacija (Chaiken, 1980; Denes Raj i Epstein, 1994; Petty i Cacioppo, 1984; prema Swami i sur., 2014) - analitički i intuitivni kognitivni stil. Dvoprocena teorija spoznaje (Evans i Stanovich, 2013) predstavlja analitički kognitivni stil koji je obilježen eksplicitnošću, relativnom sporošću i pažljivim ulaganjem napora prilikom obrade informacija, te se temelji na određenom sustavu pravila i afektivno je neutralan. Nasuprot analitičkom je intuitivni kognitivni stil koji je automatski, te ga karakterizira oslanjanje na heuristiku i intuitivne osjećaje, implicitnost, vođen je navikama, a postoji i relativna brzina i ne ulaganje dovoljno napora prilikom obrade informacija (Norris i Epstein, 2011; Epstein i sur., 1996; Pacini i Epstein, 1999; prema Gligorić i sur., 2021). Kognitivni stilovi izuzetno utječu na pojedinčevo oblikovanje stvarnosti i dosljedno se povezuju sa zavjereničkim tendencijama. S obzirom na to da analitički kognitivni stil uključuje pažljivu i namjernu obradu informacija (Chaiken i sur., 1989; prema Swami i sur., 2014), te

tako usmjerava pojedinca na logičke zablude i činjenične netočnosti karakteristične za teorije zavjere, analitički stil razmišljanja povezan je s nižim vjerovanjem u zavjere (Swami i sur., 2014), uključujući i nedavne zavjere o pandemiji COVID-19 (Alper i sur., 2021). Poticanje analitičkog pristupa prilikom obrade informacija smanjuje razinu podržavanja teorija zavjere (Gervais i Norenzayan, 2012; Pennycook i sur., 2012; Shenhav i sur., 2012; Banas i Miller, 2013; Swami i sur., 2013, Blair, 2012; Leman, 2007; prema Swami i sur., 2014) i vjerska uvjerenja (Gervais i Norenzayan, 2012; prema Swami i sur., 2014). Dakle, moguće je da analitičko razmišljanje potiče skepticizam prema bilo kojoj vrsti vjerovanja. Drugim riječima, pojedinci koji razmišljaju analitički mogu biti manje spremni podržati bilo koju izjavu. Analitička obrada informacija može reducirati utjecaj intuicije i pristranosti, kao i heuristike i predrasuda koje potiču prihvaćanje teorija zavjere (Brotherton i French, 2014; Leman i Cinnirella, 2007). Analitičke i kognitivno usmjerene poruke, te poticanje analitičkog stila razmišljanja može biti korisno u smanjenju utjecaja teorija zavjere (Banas i Miller, 2013) zbog toga što navodi pojedince na ponovnu procjenu dokaza protiv zavjereničkog svjetonazora, a posebice se ističe važnost sposobnosti kritičkog mišljenja kao alata koji omogućava pojedincima da prepoznaju, razumiju i izbjegnu zavjereničke poruke (Blair, 2012; prema Swami i sur., 2014).

S druge strane, s obzirom da intuitivni kognitivni stil obilježavaju smanjeni naponi prilikom obrade informacija, a teorije zavjere često predstavljaju jednostavna i grandiozna objašnjenja koja zahtijevaju niži kognitivni napor (Swami i Furnham, 2014), intuitivni kognitivni stil može biti značajan prediktor za vjeru u teorije zavjera, ali i praznovjernost, vjerovanje u paranormalno i pseudo-znanstvena objašnjenja (Aarnio i Lindeman, 2005; Pennycook i sur., 2015). Intuitivni stil vođen je osjećajima izazvanim danim informacijama, a teorije zavjere su često upravo emocionalno obojane. Zavjereničke tendencije i sklonost heurističkim objašnjenjima pozitivno su povezane sa spomenutim stilom za kojeg su kognitivni prečci i heurističke sklonosti uobičajeni (Kozhevnikov, 2007).

Još jedna klasifikacija kognitivnih stilova uključuje analitičko, kritičko i znanstveno razmišljanje (Gjoneska, 2021). Analitičko razmišljanje pridonosi sposobnosti pojedinca da svakodnevno prepoznaje istinu od laži odnosno činjenice od fikcije, kritičko razmišljanje nam je važno za donošenje odluka i prosudbe hoćemo li vjerovati ili ne određenoj informaciji, dok znanstveno razmišljanje djeluje aktivnim pronalaženjem rješenja i daje mogućnost cjelovitog znanja i razumijevanja promatranog subjekta. Ojačavanje strategija analitičkog, kritičkog i znanstvenog načina razmišljanja i zaključivanja mogu poslužiti kao svojevrsna zaštita od

zavjereničkih uvjerenja utjecajem na sposobnost promatranja, ispitivanja, prosudbe i odbijanja neutemeljenih tvrdnji. Iako pogrešno zaključivanje rezultira povećanom sklonosti prihvaćanja zavjereničkih ideja, kao i drugih nepotkrijepljenih uvjerenja (natprirodna, praznovjerna, spiritualistička, paranormalna, pseudoznanstvena vjerovanja, paranoidne i shizoidne ideje) (Hofstadter, 1964; Darwin i sur., 2011; Georgiou i sur., 2014. 2019; van Prooijen, 2019; prema Gjoneska, 2021), izražena i intenzivna sklonost zavjereničkom načinu razmišljanja također negativno utječe na samu obradu informacija, donošenje odluka i rješavanje problema, što posljedično rezultira pogrešnim zaključivanjem i usvajanjem pogrešnih uvjerenja. Kritičko razmišljanje negativno je povezano s prihvaćanjem teorija zavjera odnosno pojedinci koji podržavaju teorije zavjere imaju manje razvijenu sposobnost kritičkog načina razmišljanja (Lantian i sur., 2021). Što se tiče znanstvenog prosuđivanja, ograničen broj studija istaknuo je negativnu povezanost navedenog kognitivnog stila i sklonosti kognitivnim pristranostima, te zavjereničkih vjerovanja o pandemiji COVID-19 (Čavojová i sur., 2020). Nalazi sugeriraju da je vjerovanje u teorije zavjera povezano s negiranjem znanstvenih otkrića, posebice onih vezanih za klimatske promjene (Lewandowsky, Gignac i Oberauer, 2013; Lewandowsky, Oberauer i Gignac, 2013). Određene strategije mogu dovesti do većeg korištenja opisanih načina razmišljanja, usmjeravajući pojedince na pažljiviju procjenu točnosti i subjektivne važnosti predstavljenih informacija kako bi se poboljšalo analitičko i kritičko razmišljanje. Također, pružanje savjeta za digitalnu pismenost bitna je strategija ojačavanja znanstvenog razmišljanja, a ova strategija pokazala se značajnom za smanjenje raširenosti dezinformacija o virusu COVID-19 (Epstein i sur., 2021; prema Gjoneska, 2021).

8.2.3. POTREBA ZA KOGNITIVNIM ZATVARANJEM

Potreba za kognitivnim zatvaranjem je želja za „odgovorom na zadanu temu, bilo kakvim odgovorom kojim pojedinac izbjegava zbrku i dvosmislenost“ (Kruglanski, 1990; prema Swami i sur., 2014) odnosno navedena potreba predstavlja specifičnu sklonost prema redu i strukturi, ukazujući na zatvorenost uma i nelagodu zbog dvosmislenosti i nedovršenosti određene situacije (Webster i Kruglanski, 1994; prema Leman i Cinnirella, 2013). Postoji mogućnost pozitivnog odnosa ove potrebe s vjerovanjem u teorije zavjere, iako neke studije nisu pronašle značajnu povezanost između ovih varijabli (Leman i Cinnirella, 2013). Kao i ostale dispozicije razmišljanja, potreba za kognitivnim zatvaranjem predstavlja svojevrsno ograničenje kognitivnog sustava prilikom obrade informacija, te posljedično može dovesti do prihvaćanja nelogičnih, proturječnih ili činjenično netočnih informacija samo kako bi pojedinac

dobio odgovor na zadano pitanje (Swami i sur., 2014). Potreba za kognitivnim zatvaranjem ima utjecaj na motivacijsku heuristiku koja je odgovorna za prosuđivanje dokaza, te uključuje dvije temeljne tendencije - tendenciju za brzim rješenjem ili zatvaranjem i tendenciju ka očuvanju navedenog rješenja (Leman i Cinnirella, 2013). Studije ukazuju na značajnu povezanost između specifične tolerancije dvosmislenosti i vjerovanja u teorije zavjere (Abalakina-Paap i sur., 1999), stoga se ističe i značajnost potrebe za kognitivnim zatvaranjem. U suprotnosti, povećana odgovornost pojedinca smanjuje razinu potrebe (Ford i Kruglanski, 1995; prema Leman i Cinnirella, 2013), odnosno prilikom donošenja važnih odluka postoji smanjena sklonost pojedinca ka brzim odgovorima. Niža razina potrebe za kognitivnim zatvaranjem potiče sustavniju obradu informacija (Klein i Webster, 2002; prema Leman i Cinnirella, 2013), te veću kontrolu informacija i dokaza, a nesustavan i heuristički pristup procjenjivanju dokaza navodi pojedinca na zaključke koji su sukladni prijašnjim uvjerenjima. Stoga će pojedinci skloni teorijama zavjera tražiti jedino dokaze koji su u skladu s već ranije utvrđenim stavom, dok će ostali pojedinci ne samo odbaciti dokaze koji upućuju na teoriju zavjere, već i uložiti vrijeme i resurse kako bi pronašli dokaze protiv određene teorije zavjere. Zaključno, potreba za kognitivnim zatvaranjem predstavlja univerzalni psihološki proces i utječe na to kako pojedinci obrađuju dostupne dokaze i razvijaju vlastita uvjerenja (Leman i Cinnirella, 2013).

8.3. SUSTAV UVJERENJA

Fenomen zatvorenosti sustava uvjerenja kod osoba sklonih vjerovanju u teorije zavjere česti je predmet psiholoških istraživanja koja istražuju temeljnu osnovu zavjereničkog načina razmišljanja. Generalni zavjerenički mentalitet (Moscovici, 1987; Bruder i Imhoff, 2013) temelji se na monološkom sustavu vjerovanja koji nalaže da se pojedinac oslanja na vlastiti, već postojeći sustav uvjerenja, ne uzimajući pritom u obzir alternativna i drugačija objašnjenja (Goertzel, 1994). Pojedinci s monološkim i zavjereničkim sustavom uvjerenja ne traže vanjsku validaciju za svoje teorije, već ih objašnjavaju postojećim stereotipnim i zavjereničkim objašnjenjima, kao što su zavjere o Židovima, kapitalistima, farmaceutskoj industriji i sl. (Goertzel, 1994). Stoga, u skladu s Rokeachevim pojmom zatvorenog uma (Rokeach, 1960; prema Turjačanin i sur., 2019), novonastali zavjerenički narativi podupiru ovaj sustav, a istovremeno se i objašnjavaju istim sustavom. Monološki sustav vjerovanja se također može promatrati kao dispozicija razmišljanja, koja uključuje niže razine analitičkog mišljenja (Swami i sur., 2014) i posljedično dovodi do težeg razuvjeravanja pojedinaca jer razuvjeravajuće informacije iz službenih izvora su često promatrane samo kao još jedan dodatni dokaz da se radi na nekom prikrivanju dokaza (Sunstein i Vermeule, 2009). Primjer ovoga vidljiv je bio i

tijekom pandemije COVID-19 kada su službene informacije često promatrane kao dodatni dokaz da vlast, koja je pod utjecajem farmaceutskih tvrtki, prikriva pravu istinu o opasnosti i raširenosti korona virusa. Stoga, nameće se mogućnost da pojedinci koji vjeruju u teorije zavjere nisu u potpunosti zatvorenog sustava uvjerenja i da mogu usvajati informacije iz drugih izvora (Wood i sur., 2012), no da su iznimno nepovjerljivi prema službenim informacijama. Teorije zavjere često nose uvjerenje da se iza važnih društvenih događaja odvija neka pozadinska urota, no u slučaju teorija koje se uklapaju u opći nacionalistički nastrojen narativ, pojedinci ipak nekritički i izraženo prihvaćaju informacije koje dolaze iz institucionalnih izvora (Blanuša, 2013; prema Turjačanin i sur., 2019).

8.3.1. SVJETONAZOR I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA

Svjetonazor predstavlja filter koji usmjerava pažnju pojedinca isključivo na informacije koje se slažu s već usvojenim narativima. Svjetonazor je proučavana dimenzija koja je dokazano povezana sa crtama ličnosti, socijalnom kognicijom i drugim spoznajnim procesima i čimbenicima (Periša, 2020). Način na koji pojedinac tumači događaje oko sebe utječe i na pojedinčevo ponašanje, a teorije zavjere mogu biti odgovor na vjerovanje da je svijet opasno mjesto ili „kompetitivna džungla“ (Rose, 2017; prema Periša, 2020). Teorije zavjere stoga mogu služiti kao pomoć pojedincu kako bi pronašao i dao smisao nekoj situaciji i lakše se nosio s određenim životnim okolnostima i egzistencijalnim strahovima (Turjačanin i sur., 2019). Pojedinci koji gledaju negativno na svijet kao na mjesto prepuno mogućih opasnosti imaju tendenciju vjerovati i u teorije zavjere (De keersmaeker i Roets, 2019; prema Hartman i sur., 2021). Svjetonazor može pridonijeti očuvanju pojedinčeve vlastite slike o sebi i integriteta, a kognitivna disonanca jedna je od metoda kojima pojedinac može dati smisao zbivanjima oko sebe i očuvati sliku o sebi. Zavjereničke tendencije odražavaju širi sustav svjetonazora i stavova, no još je potrebno istražiti kako su specifični stavovi povezani s teorijama zavjera (Periša, 2020). Ekstremistički stavovi (Krouwel, Kutiyski, van Prooijen, Martinsson i Markstedt, 2017; prema Douglas i sur., 2019) su se za sada pokazali kao posljedica, no i uzrok prihvaćanja teorija zavjera, a teorije zavjere se često povezuju i uz određene aspekte političke ideologije, no i pojedinčev širi svjetonazor (Imhoff, 2015; Jasinskaja-Lahti i Jetten, 2019; prema Gligorić i sur., 2021).

8.3.2. POLITIČKA IDEOLOGIJA I AUTORITARNOST

Još u ranoj socijalizaciji većina ljudi usvoji neke temelje političkog sustava i počne vjerovati političkim institucijama (Sears 1990; prema Uscinski i sur., 2016), no i dalje brojni pojedinci ne uspijevaju usvojiti generalne političke vrijednosti (Avery, 2006; prema Uscinski i sur., 2016) ili su suviše pod utjecajem specifičnih psiholoških osobina (Dagnall i sur. 2015, Miller, Saunders i Farhart, 2015; prema Uscinski i sur., 2016). Teorije zavjera mogu uključivati različite teme, ali politika, koja uključuje legitimnu moć, često se nalazi u pozadini različitih zavjera. Legitimna moć koju posjeduju politički akteri stvara kod nekih skupina pojedinaca strah i nesigurnost zbog osjećaja ugroženosti, a teorije zavjere pomažu ovim skupinama da stvore vlastitu političku zbilju (Periša, 2020). Također, ukoliko pojedinci osjećaju ugrozu usmjerenu njihovoj političkoj opciji ili osjećaju da je ona na neki način okaljana, vjerojatnije će optužiti političku oporbu da je upletena u zavjeru. Općenito govoreći, pripadnici političkih opozicija vjerojatnije će optužiti jedni druge da su uključeni u zlonamjerne djelatnosti, nego predstavnike vlastite stranke (Claassen i Ensley, 2016; McCloskey i Chong, 1985; prema Douglas i sur., 2019). Primjerice, demokrati će vjerojatnije smatrati da će republikanci prevariti glasače kako bi pobijedili, a republikanci će pak vjerojatnije za isto okrivljavati demokrate (Cassino i Jenkins, 2013; Karp, Nai, i Norris, 2018; prema Douglas i sur., 2019). Također, izglednije je da će pojedinci koji vjeruju da je bivši predsjednik SAD-a Barack Obama odmetnik koji je rođen u inozemstvu biti republikanci nego demokrati, dok su pojedinci koji vjeruju da je Bush bio supočinitelj napada 11. rujna vjerojatnije demokrati nego republikanci (Cassino i Jenkins, 2013; prema Uscinski i sur., 2016). Ako se usmjerimo na domaća istraživanja, Kapitanović (2018) je utvrdila veću razinu prihvaćanja zavjera među pojedincima desnog političkog spektra, dok su pojedinci s lijevog političkog spektra ostvarili niže rezultate u prihvaćanju teorija zavjera. Općenito je dokazano da su konzervativni pojedinci skloniji teorijama zavjere od onih s liberalnim tendencijama, (Galliford i Furnham, 2017; Miller i sur., 2016; prema Douglas i sur., 2019), te je dokazana jača sklonost zavjereničkom načinu razmišljanja na desnoj strani političkog spektra (van Prooijen i sur., 2015). Pojačana tendencija vjere u zavjere kod pripadnika desnog spektra može se objasniti dispozicijama ličnosti koje ojačavaju zavjerenički mentalitet, kao što je potreba da se upravlja neizvjesnošću (Jost, Glaser, Kruglanski i Sulloway, 2003; prema Douglas i sur., 2019). Također, sklonost antimaskerskoj reakciji u Hrvatskoj, koja se očituje u odbijanju nošenja zaštitnih maski tijekom pandemije COVID-19, može se pronaći primarno na desnoj radikalnoj strani (glasači Domovinskog pokreta i Mosta) (Ančić i Cepić, 2021), što se dokazalo i u nekim drugim studijama u drugim zemljama (Bruder i sur., 2013; Grzesiak-Feldman i Irzycka, 2009; prema Ančić i Cepić, 2021). Zanimljiv je i podatak da je izrazita prisutnost onih koji nisu antimaskeri zabilježena među

glasačima HDZ-a što ne začuđuje s obzirom na to da je HDZ trenutno vladajuća stranka. Ovi nalazi ukazuju kako su političke preferencije i antimaskerske reakcije povezane s aspektom povjerenja, ali i namjerno potaknute od stranaka s desnog političkog spektra (Domovinski pokret i Most) (Ančić i Cepić, 2021). Iako su specifične teorije zavjera uglavnom povezane više s jednom ili drugom političkom stranom, generalna sklonost zavjereničkom mentalitetu pojavljuje se među različitim političkim opcijama (McClosky i Chong, 1985; prema Uscinski i sur., 2016). Stranačka identifikacija, koja oblikuje pojedinčev identitet i potiče osjećaj pripadnosti skupini, utječe na prihvaćanje teorija (Green, Palmquist i Schickler 2004; prema Uscinski i sur., 2016), a brojne studije potvrđuju da je vjerovanje u specifične teorije zavjere povezano s pristranošću (Barreto i sur. 2012; Berinsky 2015; Furnham 2013; Hofstadter 1964; Lipset i Raab 1978; Miller, Saunders i Farhart, 2015; Pasek i sur.2015; Tesler i Sears, 2010; prema Uscinski i sur., 2016). Ipak postoje i neovisni pojedinci koji ne pripadaju niti jednoj političkoj opciji, a prethodna istraživanja ističu da su i takvi pojedinci skloni konspirativnim narativima (Cassino i Jenkins 2013; prema Uscinski i sur., 2016) pa čak da su ovakvi narativi češći kod pojedinaca koji se identificiraju kao neovisni ili s trećim stranama (Uscinski i sur., 2016). Premda političke sklonosti ne objašnjavaju u potpunosti tendenciju pojedinca da vjeruje u teorije zavjere, studije pokazuju kako su neka politička uvjerenja snažnije povezana sa zavjereničkim tendencijama od drugih (Mancuso i sur., 2017; prema Douglas i sur., 2019). Politički ekstremizam, koji se može promatrati i kao posljedica vjere u zavjere, pozitivno je povezan s vjerovanjem u zavjere (van Prooijen, i sur., 2015), no nalazi nisu u potpunosti konzistentni.

Nadalje, određene političko-psihološke karakteristike pokazale su se kao značajni prediktori vjerovanja u teorije zavjere. Primjerice, desničarski autoritarizam, opisan kao sklonost konvencionalizmu, autoritarnoj agresiji i pokoravanju autoritetima (Altemeyer, 1996; prema Douglas i sur., 2019), pokazao se kao značajan prediktor vjerovanja u teorije zavjere u nekolicini studija (Bruder i sur., 2013; Grzesiak-Feldman i Irzycka, 2009; prema Douglas i sur., 2019; Kapitanović, 2018), što ne začuđuje s obzirom da su pojedinci visokog desničarskog autoritarizma naročito osjetljivi na prijetnje sigurnosti i društvenom poretku (Pratto i sur., 1994.; Doty i sur., 1997.; McFarland i Mathews, 2005; Terrizzi i Drews, 2005; Crowson i sur., 2006; Jackson i Gaaertner, 2010; McFarland, 2015; Lindén i sur., 2018; prema Hartman i sur., 2021). Desničarski autoritarizam i orijentacija na društvenu dominaciju pokazali su se kao statistički značajni prediktori vjerovanja u različite zavjere o podrijetlu virusa COVID-19 (Hartman i sur., 2021). Dok su raniji nalazi pokazali negativnu vezu između autoritarnih

stavova i prihvaćanja teorija zavjere zbog veće vjerojatnosti da će pojedinci s autoritarnim stavovima vladu doživljavati kao legitimnu i moralno nedokučivu (McHoskey, 1995, Altemeyer, 1988; prema Leman i Cinnirella, 2013), neke studije su pronašle pozitivnu povezanost ovih konstrukata (Abalakina-Paap i sur., 1999). Iako politička orijentacija i može utjecati na sklonost vjerovanju u različite teorije zavjere, vjerovanje u zavjere oblikuje se na različite načine u različitim kontekstima. Primjerice, iako postoji pozitivna povezanost između desnog autoritarizma i vjerovanja u antižidovske teorije zavjere (Swami, 2012; prema Leman i Cinnirella, 2013), ovaj konstrukt je pokazao negativan odnos s općim uvjerenjima u teorije zavjere. Stoga, pojedinci imaju mogućnost odabrati one teorije koje su sukladne njihovim političkim stajalištima ili sustavom uvjerenja (Wood i sur., 2012).

8.3.3. VJEROVANJE U (NE)PRAVEDNOST SVIJETA

Koncept vjerovanja u pravednost svijeta pojavio se prije više od 30 godina i uključuje sklonost ljudi da krive žrtve nesretnih situacija za vlastitu sudbinu (Lerner, 1980; Lerner i Miller, 1978; prema Furnham, 2021). Ljudi su skloni vjerovati da je svijet koji ih okružuje pravedno mjesto odnosno da je svijet u svojoj osnovi (ne)pravedan prema poštenim ljudima. Pojedinci koji neku situaciju promatraju kao nepravdu uložiti će trud da tu istu situaciju promjene i reinterpetiraju kako bi očuvali iluziju o stabilnom i pravednom svijetu (Lerner, 1980; prema Periša, 2020). Percepcija i prosudba određenog događaja itekako je u odnosu s tendencijom zavjereničkog načina razmišljanja s obzirom na to da osobe sklone zavjereničkom tipu mišljenja općenito percipiraju da im je počinjena nepravda. Primjerice, kada ljudi zapadnu u tešku situacije poput bolesti, zlostavljanja ili siromaštva, pokušavaju shvatiti vlastitu sudbinu i razlog zbog kojeg su oni zapali u tešku situaciju, a drugi nisu. Žrtve zlostavljanja, za razliku od onih koji ne doživljavaju zlostavljanje, sklonije su vjerovati u nepravednost svijeta (Ćubele Adorić i Kvartuć, 2007; prema Periša, 2020). Stoga, vjerovanja u pravednost odnosno nepravednost svijeta imaju funkciju davanja odgovora na teška moralna, politička i društvena pitanja. Vjerovanje u nepravedni svijet uključuje uvjerenja da je svijet nepravedan i da moćni društveni i politički akteri kontroliraju događaje (Bartholomaeus i Stelan, 2019; prema Furnham, 2021) što je često i tematika različitih zavjera. Studije pokazuju da pesimističniji ljudi s nižim samopoštovanjem vjerojatnije odobravaju teorije zavjere, a pojedinci koji se osjećaju manje uspješno i asimilirano u društvo traže moguća objašnjenja za svoju situaciju često ju objašnjavajući pomoću različitih zavjera (Furnham, 2021).

8.3.4. RELIGIOZNOST I DUHOVNOST

Religiozniji pojedinci imaju veću sklonost vjerovanju u teorije zavjere (Kapitanović 2018), a Dyrendal (2020; prema Periša, 2020) opisuje ulogu teorija zavjere kao religije, teorije zavjere o religiji i teorije zavjere unutar religije. Pojedinci koji su skloni teorijama zavjere učestalo tragaju za skrivenom istinom, oslanjajući se pritom i na duhovni i religiozni aspekt. Ponekad teorija zavjere postane religija odnosno može postati zamjena religiji. „Teorija o kozmičkom jajetu“, koja objedinjuje tekstove drevnih civilizacija i svetih knjiga, opisuje naš planet kao ravnu ploču koristeći pritom dualističke spiritualno-materijalne dimenzije. Još neki od primjera teorija zavjera kao religije su scijentologija i njen utemeljitelj Ron L. Hubbard, kao i tajna društva opisana u knjigama Dana Browna poput Da Vincijevog koda ili Anđela i demona (Periša, 2020). No, odnos religioznosti i vjerovanja u teorije zavjere nije toliko jednostavan. Ranije opisani desni autoritarizam ima posredničku ulogu u pozitivnoj povezanosti religijskog fundamentalizma i sklonosti zavjereničkom mišljenju (Oliver i Wood 2014). Monološki sustav vjerovanja, koji uključuje dogmatsko asimiliranje informacija bez jasno usmjerenog kritičkog prosuđivanja, nalazi se u pozadini povezanosti autoritarnosti i religioznosti, no i političke orijentacije s vjerovanjem u teorije zavjera (Kapitanović, 2018).

Duhovnost, kao i religija, predstavlja način na koji pojedinac ispunjava potrebu za smislom života (Forouzi i sur., 2017; prema Gligorić i sur., 2021), nudeći osjećaj sigurnosti i povezanosti s drugima (Delgado, 2005; Moxey i sur., 2011; prema Gligorić i sur., 2021). Iako duhovnost istovremeno ispunjavaja i epistemološke, egzistencijalne i društvene motive, te se temelji na ideji da se ništa ne događa slučajno, ili da je sve povezano (Barkun, 2003; Ward i Voas, 2011; prema Gligorić i sur., 2021), duhovnost je ipak različita od religioznosti (Palouzian i Park, 2005; Willard i Norenzayan, 2017; prema Gligorić i sur., 2021). Samo mali broj studija istraživao je povezanost ovog konstrukta s vjerovanjem u teorije zavjere, a prethodne studije najčešće su uključivale suvremenu filozofiju poznatu kao "Conspirituality" koja se temelji na duhovnim vrijednostima New Age-a (Ward i Voas, 2011; prema Gligorić i sur., 2021). Studije su pokazale da je duhovnost, a posebice dimenzija ekološke svijesti snažan prediktor prihvaćanja teorija zavjera. Aspekt ekološke svijesti odražava karakteristike duhovnosti New Agea s obzirom na to da također uključuje uvjerenja o povezanosti svih stvari, postojanju više inteligencije i posredovanju. Pokazalo se da pojedinci koji intenzivnije prihvaćaju New Age uvjerenja, također vjeruju u zavjeru opisanu u romanu Da Vincijev kod (Newheiser i sur., 2011; prema Gligorić i sur., 2021), a potvrđen je i pozitivan odnos između čimbenika koji uključuje religiju

i duhovnost, te prihvaćanja lokalnih i međunarodnih teorija zavjere (Marques i sur., 2021; prema Gligorić i sur., 2021). Isti svjetonazor, koji često uključuje neobična i paranormalna uvjerenja, tajna društva i uvjerenja o međusobnoj povezanosti u svijetu (Asprem i Dyrendal, 2019; Barkun, 2003; Ward i Voas, 2011; prema Gligorić i sur., 2021), te sklonost alternativnim objašnjenjima i životnim stilovima, može objasniti povezanosti duhovnost New Agea i zavjereničkih uvjerenja. Duhovnost New Agea uključuje i sklonost paranormalnim uvjerenjima, koja su dokazano pozitivno povezana s vjerovanjem u zavjere (Darwin i sur., 2011). Dimenzija samootkrivanja koja se odnosi na traženje i pronalaženje smisla, te dimenzija srodnosti koja podsjeća na potrebu za pripadanjem pokazale su se kao manje važne za zavjerenička uvjerenja (Delaney, 2005; prema Gligorić i sur., 2021).

8.4. VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE KAO OBLIK PARANOJE

Paranoja se u literaturi najčešće opisuje kao vjerovanje pojedinca da je proganjan ili da se netko zlonamjerno urotio protiv njega. Ovakva vjerovanja temelje se na anksioznosti i strahu i mogu rezultirati deluzijama, kao i patologiziranju samog stanja kao paranoidnog poremećaja ličnosti koji, prema DSM-V, uključuje stalni osjećaj prijetnje i atribuiranja zavjereničkih i zlonamjernih aktivnosti usmjerenih prema pojedincu, kao i visoko interpersonalno nepovjerenje (American Psychiatric Association, 2013; prema Periša, 2020). Često se pojedincima koji podržavaju teorije zavjere pripisuju osobine koje su karakteristične za klinički oblik paranoje, a teorije zavjere se, sa psihoanalitičkog aspekta, opisuju kao društveni oblik paranoidnog poremećaja ličnosti (Ackerman i Jahoda, 1950; Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, i Sanford, 1950; prema Turjačanin i sur., 2019). Holm (2009; prema Darwin i sur., 2011) navodi sličnost ovakvog načina razmišljanja sa uvjerenjima o zavjeri koja generalno uključuju duboku sumnju i strah od vanjskih aktera. Autori stoga sugeriraju povezanost paranoidnog razmišljanja i uvjerenja u zavjeru (Holm, 2009; Ramsay, 2006; prema Darwin i sur., 2011) s obzirom na to da pojedinci koji su visoko paranoični nisu u stanju odbaciti ideju da nesreće nikada nisu samo slučajnosti (Meller, 2002; prema Darwin i sur., 2011). Studije ističu značajnu povezanost između vjerovanja u teorije zavjere i nepatološke paranoje (Grzesiak-Feldman i Ejsmont, 2008; Wilson i Rose, 2013; prema Turjačanin i sur., 2019), no bitno je razlikovati ove pojmove. Unatoč mogućim sličnostima, teorije zavjere najčešće uključuju manju grupu moćnih aktera koji urotnički djeluju protiv svih ili većine drugih, dok paranoidni način razmišljanja dovodi do sumnjičavosti prema svim ljudima i sama osoba je pod rizikom posljedica zavjere (Imhoff i Lamberty, 2018; prema Turjačanin i sur., 2019). Konspirativno razmišljanje veže se uz nepovjerenje u službene i vladajuće institucije (Swami i Furnham, 2014) i postoji suglasnost

oko predstavljene teorije među više pojedinaca, dok su paranoidne ideje većinom jedinstvene za samog pojedinca. Također, u pozadini paranoje nalazi se često snažan osjećaj ugroženosti i straha, dok teorije zavjere ne uključuju nužno visoke disfunkcionalne razine anksioznosti (Turjačanin i sur., 2019). Zavjerenička vjerovanja mogu se promatrati kao paranoidni oblik razmišljanja o društvenim pojavama, no paranoidna anksioznost, vidljiva kroz nisko povjerenje, osjećaj ranjivosti zbog mogućnosti štete od strane drugih i vjeru u podle namjere drugih (Freeman i sur., 2005; Gilbert i sur., 2005; prema Darwin i sur., 2011), promatrana je kroz svoju adaptivnu funkciju. Stoga se paranoidne ideje, s kojima su povezani i različiti narativi o zavjerama, promatraju kroz svoju adaptivnu korist za pojedinca. Drugim riječima, pojedinac lakše otkriva potencijalne društvene prijetnje s kojima se susreće i na taj način unaprjeđuje vlastite šanse za preživljavanje (Darwin i sur., 2011).

8.5. STIL PRIVRŽENOSTI

Socijalna psihologija sve više naglašava obrambenu funkciju vjerovanja u teorije zavjere koje pomažu pojedincu da ispuni vlastitu egzistencijalnu potrebu za sigurnošću i kontrolom (Douglas i sur., 2017). S obzirom da je primarna svrha privrženog ponašanja reduciranje osjećaja tjeskobe i ojačavanje osjećaja sigurnosti (Sroufe i Waters, 1977; prema Green i Douglas, 2018), istraživači su pokazali interes za povezanost privrženosti i vjerovanja u teorije zavjere. Polazeći od teorije privrženosti Bowlbya (1969, 1982; prema Green i Douglas, 2018), pojedinci stvaraju interni radni model već tijekom ranih iskustava sigurnosnih prijetnji. Ovaj interni radni model, koji uključuje sigurnu, izbjegavajuću i anksioznu privrženost (Ainsworth, Blehar, Waters i Wall, 1978; prema Green i Douglas, 2018), odražava se na očekivanja, emocije i strategije ponašanja u prijetećim situacijama i u odraslosti (Sroufe, Egeland, Carlson i Collins, 2009; prema Green i Douglas, 2018). S obzirom da je privrženost relativno stabilna još od djetinjstva do odrasle dobi (Fraleay, 2002; prema Green i Douglas, 2018), vjerovanje u zavjeru se može objasniti i kao posljedica iskustava privrženosti u ranom djetinjstvu. Anksiozna privrženost, koja nastaje zbog nedosljednog emocionalnog i fizičkog odgovora roditelja na potrebe djeteta, promatrana je kao ključni prediktor zavjereničkom načinu razmišljanja. Anksiozna privrženost okarakterizirana je pretjeranom usmjerenošću na vlastitu sigurnost zbog čega može kod pojedinaca razviti pretjeranu osjetljivost na prijetnje i preuveličavanje ozbiljnosti takvih prijetnji, kao negativne stavove o vanjskim skupinama. Sigurni i izbjegavajući tipovi privrženosti manje su osjetljivi na prijetnje i ne pretjeruju s takvim prijetnjama. Aktiviranje sustava privrženosti ne ovisi samo o stilu privrženosti pojedinca, već i

o pojavi stvarne i percipirane prijetnje i načinu na koji se ta prijetnja procjenjuje (Mikulincer i Shaver, 2003; prema Green i Douglas, 2018). Kada se aktivira sustav privrženosti, pojedinci su motivirani da primjene određene strategije kako bi ponovno postigli osjećaj sigurnosti i olakšanja. Pojedinci s anksioznom privrženosti često koriste sekundarne hiperaktivirajuće strategije koje uključuju povećan napor traženja blizine značajnim drugih kako bi smanjili negativne osjećaje (Cassidy i Kobak, 1988; Main, 1990; prema Green i Douglas, 2018). Drugim riječima, moguće je da će se pojedinci koji iskazuju anksioznu privrženost poslužiti različitim teorijama o događaju kako bi ukazali na vlastitu ranjivost nadajući se da će tako privući pažnju drugih. Primjerice, osoba u prijetećim situacijama poput terorističkog napada kreira određenu zavjeru, preuveličavajući samu prijetnju, kako bi privukla pozornost i stekla podršku značajnih drugih (Mikulincer i Shaver, 2003; Cassidy i Berlin, 1994; prema Green i Douglas, 2018). Stoga, vjerovanje u teorije zavjere može se promatrati i kao hiperaktivirajuća strategija sustava privrženosti (Green i Douglas, 2018). Osobe sa sigurnom privrženosti bolje se nose s ovakvim prijetnjama i koriste sigurnosne strategije kako bi umanjili osjećaj ugroze (Mikulincer i Shaver, 2007; prema Green i Douglas, 2018) poput traženja instrumentalne i emocionalne podrške značajnih drugih (Florian i sur., 1995; prema Green i Douglas, 2018) i traženje pomoći iz profesionalnih izvora kao što su profesori i savjetnici (Florian, Mikulincer i Bucholtz, 1995; Larose, Bernier, Soucy i Duchesne, 1999; prema Green i Douglas, 2018). Izbjegavajući tip privrženosti pak obilježava upravo izbjegavanje privrženosti i pojedinci s ovim tipom privrženosti skloniji su poricanju stresa ili vlastite ranjivosti. (Cassidy i Kobak, 1988; prema Green i Douglas, 2018) odnosno dotični pojedinci imaju tendenciju poricati misli i emocije koje upućuju na bilokakvu ranjivost ili ovisnost (Mikulincer i Shaver, 2007; prema Green i Douglas, 2018). Vjerovanje u teorije zavjere u pozitivnoj je korelaciji s anksioznim i izbjegavajućim stilom privrženosti (Freeman i Bentall 2017; prema Green i Douglas, 2018), a veći broj studija ukazuje i na povezanost ovih stilova privrženosti s niskim međuljudskim povjerenjem (Cozzarelli, Hoekstra i Bylsma, 2000; Luke, Maio i Carnelley, 2004; prema Green i Douglas, 2018). Nesigurni tip privrženosti prediktor je niskog društvenog povjerenja i potiče vjerovanja o svijetu kao opasnom mjestu, a zavjere predstavljaju jednu od strategija za ponovno uspostavljanje kontrole u prijetećem svijetu. Anksiozna privrženost ističe se kao snažan prediktor podržavanja teorija zavjere (Freeman i Bentall, 2017; prema Green i Douglas, 2018) pri čemu teorije zavjere služe pojedincu da ispuni bitnu psihološku potrebu za osjećajem sigurnosti (Douglasa i sur., 2017). S obzirom da anksiozno privrženi pojedinci imaju sklonost pretjerivanju i preuveličavanju prijetnje (Cassidy i Berlin, 1994; Mikulincer i Shaver, 2003;

prema Green i Douglas, 2018), anksiozna privrženost predviđa kako opća vjerovanja u zavjere, tako i specifična uvjerenja o zavjeri u određenim događajima i skupinama.

9. SOCIJALNE ODREDNICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

Teorije zavjere način su iskazivanja vlastite pripadnosti određenoj društvenoj grupi i različitosti od neke druge, a mogu se promatrati i kao ironična ili samoporažavajuća manifestacija motivirana socijalnom spoznajom (Douglas i sur., 2017). Socijalni motivi navode ljude do osjećaja integriranosti u širu društvenu zajednicu i preuzimanja odgovornosti za vlastitu socijalnu ulogu, a uključuju želju za pripadanjem, no i održavanjem pozitivne slike o samome sebi i grupi kojoj pripadaju. Kada su ti socijalni motivi ugroženi, teorije zavjere, kao uzročna objašnjenja, stvaraju mogućnosti reinterpretacije vlastitog negativnog statusa unutar šire zajednice (Periša, 2020). Teorije zavjere stoga pomažu pojedincima da krivnju za negativne ishode pripisuju drugima održavajući pritom pozitivnu sliku sebe i vlastite skupine (Douglas i sur., 2017). Iako su neke od teorija zavjere široko rasprostranjene među populacijom (Swami i sur., 2011; prema Leman i Cinnirella, 2013), neke se pojavljuju među određenim marginaliziranim socijalnim grupama (Hofstadter, 1964). Studije ukazuju kako pripadnici manjinskih skupina ili grupa niskog socijalnog statusa imaju naglašeniju sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere (Goertzel, 1994). Također, usvajanje određenih teorija zavjera može predstavljati način za izražavanje socijalnog identiteta, posebice u situacijama u kojima se odobravanje određenih zavjera smatra normativnim za grupu (Leman i Cinnirella, 2013).

9.1. SOCIJALNI IDENTITET I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERE

Polazeći od socio-psihološke teorije socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1986; prema Turjačanin i sur., 2019), socijalni identitet definiran je kao shvaćanje pojedinca da pripada specifičnoj društvenoj skupini, uključujući emocionalni i vrijednosni značaj koji mu ta grupna pripadnost donosi (Tajfel, 1974; prema Turjačanin i sur., 2019). Ovaj pojam povezuje se s ranije opisanim i predstavljenim društvenim motivima motivacijske teorije koji dovode pojedinca do osjećaja integriranosti u širu zajednicu i preuzimanja odgovornosti za individualnu socijalnu ulogu. Proces identifikacije odvija se kroz psihološko kategoriziranje sebe i drugih u skupine kojima pripadamo i u kojima većina pojedinaca dijele jednak socijalni identitet. Putem samokategorizacije grupiramo sebe i druge u određene društvene kategorije, koje prema

teorijama socijalnog identiteta nazivamo prototipovima. Prototipi stoga predstavljaju kognitivne reprezentacije grupa i pomažu pojedincima da prepoznaju i kategoriziraju sličnosti pripadnika neke grupe i tako ih diferenciraju od pripadnika ostalih skupina, kao i da procjene vrijednost određene društvene skupine i predvide samo grupno ponašanje. Informacije o grupnom prototipu služe pojedincu da procjeni glavne karakteristike samog prototipa, ali i prosudbi o tome koliko se uključeni članovi i mi sami uklapamo u dati prototip. Pojedinci unutar specifičnih grupa naginju određenom grupnom statusu i prestižu što rezultira međugrupnim natjecanjem, a taj određeni grupni status utječe na viši osjećaj samopoštovanja kod pripadnika određenih skupina. Drugim riječima, pojedinci se deklariraju kao oni koji znaju i koji su točno informirani u suprotnosti s onima koji su naivni i nedovoljno informirani (Heins, 2007; prema Turjačanin i sur., 2019). Primjerice, iako su teoretičari zavjere u općoj populaciji stigmatizirani i promatrani kao otpadnici s obzirom da njihova stajališta uobičajeno u potpunosti odbacuju službene informacije, pojedinci koji podržavaju određene teorije zavjera opću populaciju promatraju kao "neinformiranu" ili izmanipuliranu od strane zavjereničkih aktera, ukazujući da ova skupina predstavlja zlu stranu. Ova jednostavna podjela svijeta na dobru i zlu stranu ugrađena je u pojedinčev socijalni identitet (Turjačanin, 2015; prema Turjačanin i sur., 2019), a percipiranje sebe kao pripadnika dobre strane koja posjeduje tajne i točne informacije, može imati uvelike utjecaj na osjećaj samopoštovanja posebice kod neprivilegiranih i manjiskih skupina. Dakle, pripadnike vlastite skupine promatramo kao esencijalno dobre i kao objekte zavjere, a pripadnike zavjereničkog udruženja koji su esencijalno zli, te se formiraju simbolične granice između njih i nas. Pojedinci koji su skloni podržavanju teorija zavjera koriste određene strategije kojima formiraju vlastiti identitet i ističu vlastite smatrane vrline iskazujući svoju pripadnost određenoj skupini istomišljenika (Lepika, 2008; prema Periša, 2020). Identifikacijski procesi rezultiraju ublažavanjem identitetske nesigurnosti tijekom procesa socijalne kategorizacije (Hogg, 2005; Reid i Hogg, 2005; prema Turjačanin i sur., 2019). Pojedinci koji su vođeni identitetskom nesigurnošću i nejasnošću, skloniji su se identificirati sa skupinom koja pruža jednostavna objašnjenja socijalnog svijeta odnosno lakše im je prihvatiti jednostavne i jasno definirane prototipe i ideje, uvjerenja i ponašanja. S obzirom na to da teorije zavjere nude često vrlo jednostavna rješenja, one imaju snažan utjecaj na privlačenje i udruživanje pojedinaca u skupine, a djeluju i motivacijski na poduzimanje određenih aktivnosti. Potreba identifikacije kod pojedinaca koji vjeruju u određene teorije zavjere vidljiva je kroz njihovo udruživanje i dijeljenje stigmatiziranih stajališta s drugima putem različitih suvremenih medija ili u direktnoj komunikaciji (Turjačanin i sur., 2019). Pokazalo se kako su pripadnici skupina koje obilježava snažan grupni identitet, kao što je radikalna desnica (Bai, 2020; prema

Hartman i sur., 2021), snažnije motivirani za vjerovanje u teorije zavjere. Također, podržavanje teorija zavjera dovodi se u vezu s međugrupnom dinamikom. Budući da su teorije zavjere većinom zasnovane na vjerovanju o zlonamjernim aktivnostima čiji su akteri gotovo uvijek članovi tradicionalno suprotstavljene skupine, osjećaj ugroženosti je grupni aspekt, a teorije zavjere povećavaju koheziju unutar skupine, no i udaljenost od suprotstavljene grupe (Pipes, 1997; prema Turjačanin i sur., 2019). Pojedinci koji su pripadnici skupina koje podržavaju teorije zavjera osjećaju ugroženost čitave skupine kojoj pripadaju (Van Prooijen i van Lange, 2014; prema Turjačanin i sur., 2019), a uz to se često veže i pojam kolektivnog narcizma (Cichočka i sur., 2016). Također, postoji općenita potreba ljudi da održe pozitivnu sliku o sebi i skupini s kojom se identificiraju, a studije dokazuju da su teorije zavjera privlačnije pojedincima kada je njihova pozitivna slika o njima samima i o njihovim društvenim grupama ugrožena (Cichočka i sur., 2016) s obzirom da zavjerenički narativi pomažu grupama da se nose s ugrozom i opravdaju vlastiti nepovoljni položaj čineći apstraktni rizik konkretnim i okrivljavajući skup zavjerenika (Moscovici, 1961; prema Douglas i sur., 2019). Stoga, ne začuđuje povećana sklonost vjerovanja u zavjere kod pripadnika nižih društvenih slojeva bilo na temelju etniciteta, prihoda ili političke pripadnosti (Crocker i sur., 1999; Uscinski i Parent, 2014; prema Ančić i Cepić, 2021). Vjerovanje da je grupa kojoj pojedinac pripada viktimizirana pozitivno je povezano s vjerovanjem u teorije zavjere (Bilewicz, Winiewski, Kofta, i Wójcik, 2013; prema Turjačanin i sur., 2019) pri čemu se unutargrupna homogenizacija koristi kao obrambena metoda. Vjerovanje u teorije zavjere nije karakteristična samo za marginalizirane društvene skupine, a postoje brojni oblici egzistencijalne i identitetske nesigurnosti koji potiču ovakva vjerovanja, od ekonomskih kriza do političkih sukoba (Turjačanin i sur., 2019).

9.2. DRUŠTVENO POVJERENJE

Povjerenje u znanstvene i političke autoritete često je s povezano sa društvenim povjerenjem, aspektom koji se iskazao kao bitan čimbenik prilikom istraživanja vjere u različite teorije zavjera (Jovančević i Milićević, 2020, Shao i Hao, 2020; prema Ančić i Cepić, 2021). Čimbenik društvenog povjerenja obuhvaća različite oblike, od povjerenja u brojne političke institucije (sabor, vlada, predsjedništvo), opće društvene autoritete (policija, školstvo, mediji itd.), no i povjerenje u druge ljude i općenito ljudsku zajednicu. Društveno povjerenje je motivacijski čimbenik koji utječe na komuniciranje, stupanje u kontakt s drugim pojedincima, te aktivno uključivanje u različite aktivnosti zajednice kojoj individua pripada, a iskazuje se i kroz međugrupni odnos pripadnika različitih društvenih skupina. Povezanost društvenog povjerenja

i teorija zavjera je kompleksna i cirkularna, s obzirom na to da su teorije zavjere promatrane i kao uzrok, no i kao posljedica manje ili veće razine društvenog povjerenja. Drugim riječima, društveno nepovjerenje može posljedično rezultirati teorijama zavjera, a vjerovanje u teorije zavjere može dovesti do smanjene razine društvenog povjerenja. Ukoliko teorije zavjere dolaze od strane manjinskih skupina ili političke opozicije, podržavanje ovakvih teorija doprinosi manjem povjerenju u društvene i političke institucije s obzirom da se zavjereničke namjere pripisuju onima koji su na poziciji moći. Međutim, ukoliko teorije zavjere dolaze od strane većine, urotničke namjere atribuiraju se manjinskoj skupini ili političkoj opoziciji, te se očekuje pozitivna veza između prihvaćanja ovih teorija i povjerenja u društvene institucije koje su generalno pod kontrolom većine (Turjačanin i sur., 2019). Istraživanja dokazuju kako su razočaranje u institucije, osjećaj bespomoćnosti, društveni cinizam i općenito društveno nepovjerenje u odnosu s višim zavjereničkim tendencijama (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, i Gregory, 1999; Goertzel, 1994) pa se teorije zavjere često promatraju kroz svoju obrambenu funkciju. Primjerice, pojedinci koji dolaze iz manjinskih skupina ili su nižeg statusa osjećaju stalnu nemogućnost da značajnije utječu na društveni i politički život, a teorije zavjere im nude objašnjenje za vlastitu nepovoljnu društvenu poziciju (Turjačanin i sur., 2019). Novije istraživanje (Ančić i Cepić, 2021) pokazuje kako antimaskeri pokazuju višu razinu nepovjerenja, a najveće nepovjerenje iskazuju prema medijima u smislu objektivnog izvještavanja o pandemijskoj krizi, te prema Vladi RH i Nacionalnom stožeru civilne zaštite u smislu učinkovitog upravljanja krizom. Vjerovanje u teorije zavjere posljedica je niske razine društvenog povjerenja, a nepovjerenje ujedno dolazi kao posljedica dezinformiranja kroz teorije zavjera. Iako je određena doza kritičnosti prema vlastima i više nego nužna jer predstavlja demokratski potencijal društva, samo prihvaćanje teorija zavjera može djelovati negativno na pojedinca na različite načine (Turjačanin i sur., 2019).

9.3. DRUŠTVENE MANJINE, MARGINALIZIRANE SKUPINE I VJEROVANJE U TEORIJE ZAVJERA

Pripadnici skupina koje imaju deprivilegiziran položaj u široj zajednici češće odobravaju određene teorije zavjere (Turjačanin i sur., 2019). Ukoliko pojedinci određene skupine osjećaju određenu prijetnju ili su predmet predrasuda, skloni su prihvatiti različite zavjereničke narative (Cichocka i sur., 2016) kako bi se uspješnije nosili s navedenim nedaćama u situacijama kada osjećaju nepravdu usmjerenu prema njihovoj vlastitoj grupi. Dokazano je kako su pripadnici nižeg društvenog statusa skloniji vjerovanju u teorije zavjere od onih s visokim statusom (Abalakina-Paap i sur., 1999; Goertzel, 1994; Uscinski i Parent, 2014). Primjer ovoga može biti

i generalno veće prihvaćanje teorija zavjera među Afroamerikancima u SAD-u, posebice onih koje nameću ideju o uroti američke vlasti protiv crnaca (Crocker i sur., 1999; Turner, 1993; prema Turjačanin i sur., 2019). Uzimajući u obzir povijesni kontekst i ranija iskustva, Afroamerikanci naglašavaju sustavni problem marginaliziranost vlastite skupine, pripisujući krivnju za ovaj položaj bjelačkoj vlasti (Davis, Wetherell i Henry, 2018; Thomas i Quinn, 1991; prema Turjačanin i sur., 2019). Također, kada govorimo o politički usmjerenim teorijama zavjera, one su uobičajene za pripadnike manjinskih skupina. Manjina ne označava nužno brojčanu manju skupinu, već skupinu koja ima manji utjecaj unutar društva, poput skupina različitih rasa, entiteta, religija i političkih opcija. Primjerice, pripadnici oporbene političke opcije skloniji su teorijama zavjera s obzirom na percipirani podređeni položaj u društvu, no politička nejednakost nije jedini krivac za marginalizaciju određenih skupina. Za razliku od manjinske skupine, većinska skupina posjeduje veću moć što donosi i više političkih i društvenih privilegija. Manjine u ovakvim društvima stoga propituju vladajuću hijerarhiju odnosa, te, na legitiman način ili pak prosvjedima, bore se za svoja prava. Ukoliko većinska skupina procjeni racionalnost vlastitog dominantnog položaja i posljedično ne sudjeluje u stvaranju kompromisa s manjinskom skupinom, mogu se javiti brojna vjerovanja koja pridonose daljnjem udaljavanju i netrpeljivosti ovih skupina, često i teorije zavjere koje kao krivca za društvenu krizu uzimaju upravo pripadnike manjina. Drugim riječima, u situacijama kada pripadnici manjina zahtijevaju određena prava, društvena i politička hijerarhija je poljuljana. Kako ne bi izgubili privilegije i prava, no kako bi zadržali sliku sustava kao stabilnog i pravednog, većinska skupina može okriviti manjinsku za nestabilnost (Turjačanin i sur., 2019). Teorije zavjera u ovom slučaju odobravaju izražavanje nasilja prema pripadnicima manjinskih grupa koje predstavljaju kao tuđince, odnosno pojedince koji ne pripadaju legitimno samoj zajednici i čije se vrijednosti uvelike razlikuju (SRNA, 2012; prema Turjačanin i sur., 2019). Stoga teorije zavjera su često simptomi i indikatori širih društvenih problema i turbulencija, izraženih u specifično emocionalnoj i kondenziranoj formi koju pronalazimo diljem Europe, a koja u sebi sadrži određeni eksplozivni potencijal (Blanuša, 2020; prema Ančić i Cepić, 2021).

10.POSLJEDICE VJEROVANJA U TEORIJE ZAVJERE

Teorije zavjere predstavljaju specifična vjerovanja, a vjerovanja mogu pokrenuti određene aktivnosti. Konspirativna uvjerenja stoga mogu dovesti do brojnih negativnih posljedica kako za društvo (Van Bavel i sur., 2020; prema Oleksy i sur., 2021), tako i za pojedinca. Samo izlaganje nekoj od teorija zavjera može rezultirati negativnim posljedicama, primjerice

izlaganje zavjereničkim narativima o političkoj manipulaciji podacima o nezaposlenosti dovodi do smanjenog povjerenja u vladine službe i institucije, uključujući i one institucije koje nisu uključene u specifičnu teoriju, kao što su škole ili državne institucije koje se bave prehrambenom i zdravstvenom ispravnošću (Lewandowsky i Cook, 2020). Na opasnost i štetu koju nose teorije zavjera ukazuje i Svjetska zdravstvena organizacija koja, potaknuta negativnim posljedicama ovakvih uvjerenja tijekom pandemije, ističe kako se ne borimo samo protiv epidemije; borimo se protiv infodemije. Lažne vijesti šire se brže i lakše od ovog virusa, a jednako su opasne (WHO, 2020). Polazeći upravo od negativnih utjecaja koje vjerovanje u teorije zavjera ima na zdravlje i zdravstveno-preventivno ponašanje, istraživanja pokazuju kako vjerovanje u teorije zavjere nije povezano samo sa slabijim mentalnim zdravljem (Chen i sur., 2020; prema Gligorić i sur., 2021), već i s manjom uključenosti u zdravstveno-preventivnom ponašanju tijekom pandemije COVID-19, kao što je socijalno distanciranje (Imhoff i Lamberty, 2020), te općenito lošim medicinskim odlukama (Oliver i Wood, 2014). Nekolicina studija ukazuje da je vjerovanje u teorije zavjere negativno povezano s prakticiranjem sigurnog seksa, te izborom korištenja kontracepcije. Ovaj učinak je posebice vidljiv kod Afrikanaca i Afroamerikanaca (Ball, 2016; Ford, Wallace, Newman, Lee i William, 2013; prema Douglas i sur., 2019) koji kontrolu rađanja promatraju kao svojevrsni oblik genocida nad njihovom skupinom. Stoga je vjerovanje u ovu specifičnu zavjeru povezano s negativnim stavovima prema kontracepcijskim metodama i manjom upotrebom kontracepcijskih metoda (Thorburn i Bogart 2005; prema Douglas i sur., 2019), primjerice izgledi za korištenje kondoma prepolovljeni su među stanovnicima Afrike koji podržavaju zavjeru o AIDS-u (Grebe i Natrass 2012; prema Douglas i sur., 2019). Zdravstveni odabiri i ponašanje pojedinaca je uvelike pod utjecajem određenih medicinskih zavjera (Oliver i Wood 2014) što utječe i na pojedinačno smanjeno surađivanje s medicinskim stručnjacima. Također, istraživanja su već odavno utvrdila negativni utjecaj teorija zavjera na izbore vezane za cijepljenje odnosno pokazala se njihova povezanost s odbijanjem cjepiva među roditeljima. (Chung, 2009; Jolley i Douglas, 2014; prema Douglas i sur., 2019). Zanimljivo je i istraživanje Craciun i Baban (2012; prema Douglas i sur., 2019) koje je istraživalo problem odbijanja cijepljenja kćeri protiv HPV kod rumunjskih roditelja. Dokazano je kako su dva ključna razloga za necijepljenje bili stajalište da se cjepivom nastoji smanjiti svjetska populacija, te da je to eksperiment koji će farmaceutskoj industriji donijeti veliku financijsku dobit. Antivakcerske teorije zavjere mogu rezultirati širenju epidemija iskorijenjenih bolesti, a novija istraživanja ukazuju da zavjerenički mentalitet predviđa smanjeno pridržavanje preventivnih mjera vezanih uz COVID-19, kao što su mjere samoizolacije i nošenje maski (Marinthe i sur., 2020; prema Hartman i sur., 2021). Također,

tijekom pandemije smo mogli primijetiti brojne teorije zavjere koje se temelje na nedokazanim tvrdnjama o opasnostima cjepiva (Sturm i Albrecht, 2020; prema Hartman i sur., 2021), primjerice da je sam virus stvoren u Kini, ali da će se njegovi puni učinci ostvariti putem cjepiva koje aktivira 5G mreža (Bruns i sur., 2020; prema Hartman i sur., 2021). Tijekom pandemije, javnost može osjetiti povećanu potrebu za pronalaženjem nekoga koga će okriviti za situaciju; tako će sljedbenici teorija zavjere pokazivati manje pozitivan stav prema skupinama koje mediji povezuju sa širenjem korona virusa (Oleksy i sur., 2021). Ovakve i slične teorije zavjera utječu na smanjeno poštivanje socijalnog distanciranja i smanjenu sklonost cijepljenju s obzirom da izloženost teorijama zavjere smanjuje namjeru sudjelovanja u ponašanjima koja promiču zdravlje, kao što je i odlazak liječniku, a sam odnos je posredovan nepovjerenjem u zdravstvene djelatnike (Natoli i Marques, 2020; prema Hartman i sur., 2021). Osim nepovjerenja u zdravstvene službe i djelatnike, teorije zavjere mogu biti povezane i s nepovjerenjem u političke i društvene institucije (čak i kada institucije nisu uključene u urotu) (Kramer, 1999; prema Leman i Cinnirella, 2013), kao i smanjenim političkim i društvenim angažmanom (Jolley i Douglas, 2014; Van der Linden, 2015; prema Turjačanin i sur., 2019). Jolley i Douglas (2014; prema Douglas i sur., 2019) su u svome istraživanju pokazali da su sudionici koji su bili izloženi teorijama zavjere protiv vlade iskazali manje namjere za glasanje na dolazećim izborima, dok su Uscinski i Parent (2014) također pokazali da je manje vjerojatno da će ljudi s većom tendencijom zavjereničkog razmišljanja zaista izaći na glasovanje, kao i donirati novac političkom kandidatu. Osim smanjenog političkog i društvenog povjerenja, teorije zavjere su povezane i sa smanjenim povjerenjem u znanost (van der Linden, 2015; prema Oleksy i sur., 2021). S obzirom da su pojedinci koji vjeruju u teorije zavjere izrazito skeptični i nepovjerljivi prema autoritetima, vrlo često odbacuju i znanstveno relevantne informacije, kao one koje se odnose na klimatske promjene (van der Linden, 2015; van Prooijen, 2019; prema Oleksy i sur., 2021). Primjerice, istraživanje je dokazalo da se više od trećine Amerikanaca slaže da je globalno zatopljenje laž (Public Policy Polling, 2013; prema Douglas i sur., 2019), a pojedinci s ovakvim uvjerenjima smatraju kako se klimatske promjene ili ne događaju, ili umanjuju utjecaj čovjeka na klimu okrivljavajući znanstvenike iz ovog područja za lažiranje podataka. Problem leži u tome što ovakve teorije opstaju dugo vremena nakon što su diskreditirane (Anderegg i Goldsmith, 2014; Bricker, 2013; Jacques i Connolly-Knox, 2016; McCright i Dunlap, 2011; prema Douglas i sur., 2019), a teorije zavjera o klimatskim promjenama povezane su upravo sa zavjereničkim razmišljanjem i poricanjem znanosti (Lahrach i Furnham, 2017; Lewandowsky, Cook, Oberauer, Brophy, i Marriott, 2015; Lewandowsky, Oberauer i sur., 2013; Lewandowsky, Gignac i Oberauer, 2013; Uscinski, Douglas i Lewandowsky, 2017;

Uscinski i Olivella, 2017; prema Douglas i sur., 2019). S druge strane, određene ekološke organizacije ističu da se neke znanstvene informacije o klimatskim promjenama namjerno skrivaju iz političkih razloga (Douglas i sur., 2019). Takva sklonost osporavanja službenih nalaza i činjenica može imati posebno opasne posljedice tijekom pandemije (Oleksy i sur., 2021).

Naposljetku, teorije zavjere mogu rezultirati smanjenjem prosocijalnog ponašanja (van der Liden, 2015; prema March i Springe, 2019), većim prihvaćanjem nasilnog ponašanja (Uscinski i Parent 2014), te radikalizacijom ili porastom neprijateljskih odnosa unutar društva (Jolley, Meleady i Douglas, 2019; prema Oleksy i sur., 2021), kao i manjom podrškom demokratskim aktivnostima (Lamberty i Leiser, 2019; prema Oleksy i sur., 2021). Primjerice, istraživanje provedeno u Poljskoj pokazalo je kako su specifične teorije zavjere o židovskoj dominaciji svijetom (Kofta i Sędek, 2005; prema Douglas i sur., 2019) povezane s općenitijim antisemitskim stavovima (Golec de Zavala i Cichocka, 2012; prema Douglas i sur., 2019), dok istraživanje provedeno u SAD-u dokazuje da je sklonost ka vjeri u zavjere povezana s predrasudama prema različitim skupinama visoke moći (npr. Židovima, Amerikancima i kapitalistima) (Bruder i Imhoff, 2013). Kao što je i prije navedeno, određeni zavjerenički narativi jačaju podjelu “nas” protiv “njih” i učestalo uključuju neprijateljsku stranu (Bilewicz i Sędek, 2015; prema Oleksy i sur., 2021), te stoga potiču podržavanje ksenofobične politike protiv potencijalno opasnih vanjskih skupina (Oleksy i sur., 2021). Međutim, ovakva uvjerenja dovode i do povećanog radikaliziranog i ekstremističkog ponašanja potičući osjećaj bijesa (Abalakina-Paap i sur., 1999; prema Oleksy i sur., 2021) koji može djelovati motivacijski na pojedinca da se suoči sa neprijateljem koji izaziva bijes (Jolley i Paterson, 2020; Ullrich, Keers i Coid, 2014; prema Oleksy i sur., 2021). Stoga, vjerovanje u određene zavjere povezano je i s nasilnim namjerama odnosno s većim podržavanjem uporabe nasilja (Lamberty i Leiser, 2019; prema Oleksy i sur., 2021). Uscinski i Parent (2014) proveli su nacionalno istraživanje na reprezentativnom uzorku u Sjedinjenim Državama koje je pokazalo kako su se oni koji su općenito skloniji, u usporedbi s onima koji su manje skloni teorijama zavjere, vjerojatnije složili s tvrdnjom da je “nasilje ponekad prihvatljiv način izražavanja neslaganja s vladom”. Također, pojedinci skloniji teorijama zavjera zalagali su se za blage zakone o posjedovanju oružja (Uscinski i Parent, 2014), pokazivali veću spremnost na urotu (Douglas i Sutton, 2011; prema Douglas i sur., 2019) i veću namjeru da se upuste u svakodnevni kriminal (Jolley, Douglas, Leite i Schrader, u tisku; prema Douglas i sur., 2019). Već su općepoznati slučajevi u kojima su pojedinci počinili nasilje na temelju ideja zavjere (npr. Timothy McVeigh, Anders Breivik)

i vlada koje počine nasilje na temelju teorija zavjere i propagande (npr. nacistička Njemačka, Staljinova Rusija) (Douglas i sur., 2019).

Međutim, studije su dokazale i neke pozitivne strane koje donosi vjerovanje u zavjere, kao što je omogućavanje pojedincima preispitivanje društvene hijerarhije što posljedično može dovesti do veće transparentnosti vlade (Clarke, 2002; Fenster, 1999.; Swami i Coles, 2010; prema Douglas i sur., 2019). Teorije zavjere mogu imati i ulogu u otkrivanju određenih nedosljednosti u vladinim ili službenim opisima događaja (Clarke, 2002; Olmstead, 2009; prema Douglas i sur., 2019), a mogu i stvoriti određene teme rasprava koje bi inače ostale tajne (Miller, 2002; prema Douglas i sur., 2019), i razotkriti stvarne zavjere (Swami i Coles, 2010; prema Douglas i sur., 2019). Stoga teorije zavjere imaju ključnu ulogu za pozivanje vlasti na odgovornost (Basham, 2003; Dentith, 2016; Dentith i Orr, 2017; prema Douglas i sur., 2019) i prepoznavanju određenih problema u društvu koje je potrebno razriješiti. Teorije zavjere mogu se promatrati kao važan sastojak demokratskog društva (Moore, 2016, 2016; prema Douglas i sur., 2019), a neki autori ih promatraju kao “društvene zanimljivosti” koje doprinose zdravoj (samo)održivosti društva i kulture (Showalter 1997; Barkun 2003; prema Marković, 2018).

11. IMPLIKACIJE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Veći broj interdisciplinarnih, korelacijskih istraživanja koja se bave tematikom vjerovanja u teorije zavjere dokazao je kako je vjerovanje u teorije zavjere povezano s brojnim kulturnim, društvenim, kognitivnim i individualnim čimbenicima (Swami i Coles, 2010; Swami i Furnham, 2014; prema Swami i sur., 2014). Iako su dokazane brojne individualne i socijalne razlike između pojedinaca koji u većoj ili manjoj mjeri prihvaćaju teorije zavjere, sami istraživači su istaknuli neka od ograničenja i mogućnosti budućih pravaca studija u ovom području.

Prvenstveno, potrebno je da znanstvenici razriješe neke od metodoloških problema prilikom istraživanja ove tematike. Kako bi se nalazi iz studija mogli generalizirati na širu populaciju i kako bi se dokazala njihova relevantnost i snaga, nužno je korištenje većih, reprezentativnijih uzoraka (Douglas i sur., 2019), kao i provođenje istraživanja u različitim kulturnim kontekstima, posebice zatvorenim društvima (Brotherton i sur., 2013). Provođenje istraživanja na uzorcima iz studentske populacije ima svoje prednosti u smislu ekonomičnosti i praktičnosti, no navedeni uzorci ne omogućavaju pronalaženje integriranog razumijevanja pojave zavjereničkih uvjerenja među općom populacijom, kao ni razlike u ovim uvjerenjima među pripadnicima različitih društvenih i kulturnih skupina (Douglas i sur., 2019). Iako postoje

istraživački radovi provedeni na različitim geografskim područjima (Turska (Nefes, 2015; prema Douglas i sur., 2019), Rusija (Yablokov, 2018; prema Douglas i sur., 2019), Europa (Drochon, 2018; prema Douglas i sur., 2019), Bliski istok (Nyhan i Zeitzoff, 2018; prema Douglas i sur., 2019), Latinska Amerika (Filer, 2018; prema Douglas i sur., 2019) i Tajland (Greenhill i Oppenheim, 2017; prema Douglas i sur., 2019)), potrebno je integrirati rezultate ovih studija kako bi se kreirale šire i sveobuhvatnije teorije (Douglas i sur., 2019). Osim korištenja reprezentativnih uzoraka, ističe se i važnost korištenja eksperimentalnih i longitudinalnih istraživačkih nacrti, te provođenje istraživanja na terenu. Kako bi se došlo do cjelokupnog i integriranog znanje o čimbenicima koji utječu na zavjerenička uvjerenja, potrebno je proučavanje ovih uvjerenja u različitim kontekstima i vremenskim razdobljima, kao i direktnije istraživanje uzroka i učinaka teorija zavjere (Douglas i sur., 2019). Nadalje, iako su kreirani brojni mjerni instrumenti koji istražuju vjerovanje u zavjere, većina mjernih instrumenata nije dovoljno evaluirana od strane nezavisnih istraživača i većinom su autori samih istraživanja jedini procjenjivali određena psihometrijska svojstva (Swami i sur., 2017; prema Douglas i sur., 2019), te se stoga nameće važnost korištenja mjernih instrumenata dobrih metrijskih karakteristika. Također, iako je u većini studija specifičan sadržaj teorija zavjera često zanemaren, neki mjerni instrumenti koriste specifične tematske teorije zavjere što stvara rizik od njihove vremenske nestabilnosti i nužnosti modifikacija tijekom vremena. Drugim riječima, neke teorije zavjere budu popularne u određenom vremenskom razdoblju, dok drugima s vremenom pada popularnost (Brotherton i sur., 2013). Iako je većina novijih istraživanja usmjerila pozornost na prihvaćanje specifičnih teorija zavjera o virusu COVID-19, buduća istraživanja bi trebala u više vremenskih točaka proučavati i usporediti prihvaćanje različitih teorija zavjere. Dakle, ponovljeni test i retest u studijama utvrdio bi vremensku stabilnost određenih čimbenika. Ipak, iako je pronađena korelacija između većine ljestvica u ovom području, predlaže se korištenje multidimenzionalnih instrumenata koje objedinjuju neka od generičkih uvjerenja u teorije zavjere (Drinkwater i sur., 2020). Zatim, navode se i već neka poznata ograničenja metode samoprocjene, posebice u kontekstu političkih teorija zavjere. Naime, samoprocjena stvara mogućnost davanja ekspresivnih odgovora koji ne moraju nužno odražavati istinska uvjerenja pojedinca (Bullock, Gerber, Hill i Huber, 2015; prema Douglas i sur., 2019) stoga se predlaže korištenje nekih od alternativnih metoda, poput intervjua. Pojedinci mogu podržati određene narative kako bi izrazili vlastito nezadovoljstvo i protivljenje određenim politikama i političkim akterima što nužno ne znači da su to zaista specifična uvjerenja koja pojedinci podržavaju. Ipak, brojne teorije zavjere nisu isključivo politički orijentirane, a postoji i nesuglasnost istraživača o ovoj problematici. Dok jedan dio autora tvrdi

kako su odgovori na političke izjave uvjetovani brojnim ekspresivnim odgovorima (Prior, Sood i Khanna, 201; prema Douglas i sur., 2019), drugi dio nije pronašao dokaze koji na ovo ukazuju i ističu da su odgovori iz anketa samoprocjene prozor u temeljna uvjerenja i istinske sklonosti široke javnosti (Berinsky, 2018; prema Douglas i sur., 2019). Također, dvosmislenost i nekonzistentnost pronalazimo u nalazima različitih studija koje istražuju individualne, društvene i političke čimbenike koji pridonose vjerovanju u teorije zavjere i potrebna su daljnja istraživanja kako bi se rasvijetlile nedosljednosti u dokazima. Pregledom relevantnih istraživanja pokazalo se kako su ona najčešće provedena u jednoj točki i korelacijska te zbog toga imaju ograničenu mogućnost donošenja zaključaka o uzročno-posljedičnim odnosima specifičnih čimbenika s prihvaćanjem teorija zavjera (Gjoneska, 2021). Zatim, istraživači koji su se usmjerili na neke od specifičnih odrednica vjerovanja, pružili su preporuke za daljnja istraživanja u određenim područjima. Počevši od kognitivnih odrednica, autori ističu neka od ograničenja ovakvih studija. Provedena istraživanja kognitivnih aspekata su najčešće djelomična (istražuju povezanost između zavjereničkih uvjerenja i zasebnih kognitivnih stilova u različitim istraživačkim kontekstima), sporadična (osobito u pogledu istraživanja o povezanosti s kritičkim mišljenjem), ili čak slučajna (posebice u pogledu istraživanja o povezanosti sa znanstvenim razmišljanjem) (Gjoneska, 2021). Buduća istraživanja kognitivnih odrednica trebala bi se usmjeriti na otkrivanje odnosa specifičnih dispozicija razmišljanja i drugih identificiranih varijabli u oblikovanju uvjerenja u teorije zavjere (Swami i sur., 2014), kao i istraživanje utjecaja koje ima namjerno izazivanje intuitivnog ili analitičkog načina razmišljanja na vjerovanje u teorije zavjere. Stoga se predlažu neke od alternativnih metoda izazivanja analitičkog razmišljanja, kao što je paradigma vizualnog temelja (Gervais i Norenzayan, 2012; prema Swami i sur., 2014) ili traženje od sudionika da usvoje perspektivu drugog (Beatty i Thompson, 2012; prema Swami i sur., 2014). Potrebno je razjasniti i ulogu sposobnosti pojedinaca da obrađuju informacije kao i odnos kristalne i fluidne inteligencije (Catell, 1971; prema Douglas i sur., 2019) s podržavanjem zavjereničkih narativa.

Nadalje, buduća istraživanja koja se bave povezanosti stila privrženosti i vjerovanja u teorije zavjere trebala bi se provesti u različitim kulturnim okruženjima, te istražiti odnos između privrženosti i vjerovanja u zavjeru tijekom vremena (Green i Douglas, 2018). Također, s obzirom na to da su stilovi privrženosti prediktori pojedinčevog načina suočavanja (Mikulincer i Shaver, 2007; Green i Douglas, 2018), studije bi mogle proučiti odnos između anksiozne privrženosti i uvjerenja u zavjeru sa strategijama suočavanja koje djeluju kao posrednici odnosno potencijalne varijable zbog kojih je nesigurna privrženost povezana s odobravanjem

teorija zavjera. Potrebna su i daljnja istraživanja koja uključuju komparativna proučavanja teorija zavjere u različitim političkim razdobljima, u različitim suvremenim politikama i različitim varijanti vjerovanja zavjere, no i daljnja proučavanja odnosa između stvaranja teorija zavjere, vjerovanja u njih i aktivnog komuniciranja s drugima. Važno je i daljnje istraživanje povezanosti ideologije i vjerovanja u zavjeru odnosno proučavanje načina na koji teorije zavjere oblikuju ideološke varijable i zajedničkog utjecaja ovih čimbenika na društveno i političko ponašanje (Douglas i sur., 2019). Nadalje, s obzirom na sve popularniju temu teorija zavjera o COVID-19 i njihovom utjecaju na zdravstveno ponašanje pojedinaca, studije bi se trebale usmjeriti na stvarno ponašanje, a ne namjere ponašanja (Alper i sur., 2021). Konačno, iako se većina istraživanja usmjerila na uzroke teorija zavjera, bitno je ispitati i važne društvene i političke posljedice proizašle iz prihvaćanja zavjera. Isticanjem posljedica ovakvih uvjerenja stavlja se važnost na smanjenje vjerovanja u teorije zavjere, stoga su bitna istraživanja strategija koje posljedično dovode do smanjene raširenosti ovakvih uvjerenja unutar populacije (Douglas i sur., 2019).

12. TEORIJE ZAVJERE I SOCIJALNA PEDAGOGIJA

Socijalna pedagogija profesija je čiji se rad svodi na dvije generalne razine: integracija i razvoj. Osim područja razvoja i normalizacije odnosno rehabilitacije i integracije, socijalni pedagozi izravno rade s različitim korisnicima odnosno pojedincima, grupama i zajednicama koje na području razvoja i integracije iskazuju određene probleme i onima u riziku ili s već vidljivim poteškoćama i problemima socijalne integracije (Tuggener, 1990). Pojedinci mogu iskazivati probleme u različitim područjima života, od odnosa prema sebi i bližnjima do odnosa sa normama i autoritetima. Stoga, zadatak socijalnih pedagoga je djelovati u smjeru rješavanja problema u gotovo svim životnim područjima pojedinaca, te razvijati određene pristupe, modele i metode rada koji pospješuju kvalitetu života u zajednici i preveniraju rizik uzimajući u obzir potrebe i obilježja specifičnih skupina. Suvremeno doba donosi brojne izazove zbog povećanog rizika uzrokovanog globalizacijom, razvojem Interneta i tehnologije, ekonomskim promjenama i povećanom migracijom stanovništva. Ovo dovodi do slabljenja tradicionalnih vrijednosti i jačanja osobnog identiteta pri čemu se gubi osjećaj uključenosti u samu zajednicu, a pojedinci koji se osjećaju manje asimilirano u društvu pronalaze moguća objašnjenja za svoju situaciju pomoću različitih zavjera (Furnham, 2021). Novi izazovi zahtijevaju dodatne intervencije i metode rada kako bi se pravodobno mogli adresirati određeni problemi i pomoći pojedincima u njihovoj uključenosti u širu zajednicu. Populacija kojom se bavi socijalna

pedagogija uključuje maloljetne i punoljetne počinitelje kaznenih djela, kao i pojedince koji ispoljavaju brojne poremećaje u ponašanju i poteškoće socijalne inkluzije, te ih često karakteriziraju neke od već navedenih relevantnih odrednica vjerovanja u teorije zavjere. Korisnici su često pripadnici marginaliziranih skupina i društvenih manjina koji odgovornost za vlastiti život i krivnju za vlastiti negativni status prebacuju na druge. Kako bi objasnili vlastiti nepovoljan položaj u društvu, osobe mogu stvoriti vanjskog neprijatelja olakšavajući si pritom nošenje s teškom situacijom. Također, populacija s kojim rade socijalni pedagozi često uključuje impulzivne pojedince koji su skloni načinu razmišljanja koji ne uključuje značajnu obradu dostupnih dokaza. Primjerice, pokazalo se kako zatvorenici iskazuju višu razinu impulzivnosti, posebice motornu impulzivnost, impulzivnost u pažnji i impulzivnost u donošenju odluka (Pabbathi, Naik, Mandadi i Bhogaraju, 2014). Nadalje, s obzirom na to da pojedinci koje obuhvaćaju socijalno-pedagoške intervencije nerijetko žive život u sukobu sa zakonom i društvenim normama, a brojni od njih su već ranije institucionalizirani, vjerojatnije je i da manje vjeruju službenim institucijama i iskazuju manje razine društvenog povjerenja. Društveno povjerenje određuje pojedinčevo komuniciranje, stupanje u kontakt s drugima, te aktivno uključivanje u različite aktivnosti zajednice, a teorije zavjere se iskazuju kao uzrok i posljedica manje ili veće razine društvenog povjerenja. Iako vjerovanje u teorije zavjere može kao posljedicu ostaviti smanjenu razinu društvenog povjerenja, društveno nepovjerenje može dovesti do vjerovanja u teorije zavjere (Turjačanin i sur., 2019). Primjerice, teorije zavjere kreirane od strane manjinskih skupina doprinose manjem povjerenju u društvene i političke institucije s obzirom da se urotničke namjere pridaju onima koji su na poziciji moći. Osim nepovjerenja u političke i društvene institucije (Kramer, 1999; prema Leman i Cinnirella, 2013), posljedično dovode i do smanjenog političkog i društvenog angažmana (Jolley i Douglas, 2014; Van der Linden, 2015; prema Turjačanin i sur., 2019), te odbacivanja znanstveno dokazanih informacija (van der Linden, 2015; van Prooijen, 2019; prema Oleksy i sur., 2021).

Iako se vjerovanje u teorije zavjere ne promatra kao oblik socijalne patologije, ostavlja brojne posljedice na društvo i pojedinca pritom stvarajući izazove u smislu redukcije ovakvih vjerovanja. Ne samo da vjerovanje u ideje teorija zavjere dovodi do smanjenja prosocijalnog ponašanja (van der Liden, 2015; prema March i Springe, 2019), većeg prihvaćanja nasilnog ponašanja (Uscinski i Parent 2014; prema Uscinski i sur., 2016) i veće namjere upuštanja u svakodnevni kriminal (Jolley, Douglas, Leite i Schrader, u tisku; prema Douglas i sur., 2019), a dolazi i do porasta hostilnih odnosa unutar šire zajednice (Jolley, Meleady i Douglas, 2019;

prema Oleksy i sur., 2021). Zavjerenička uvjerenja potiču osjećaj bijesa, te posljedično dovode do ekstremističkog ponašanja (Abalakina-Paap i sur., 1999) navodeći pojedinca da se suoči s percipiranim neprijateljem (Jolley i Paterson, 2020; Ullrich, Keers i Coid, 2014; prema Oleksy i sur., 2021). Shodno tome, zbog povezanosti vjerovanja u teorije zavjere i većeg podržavanja uporabe nasilja (Lamberty i Leiser, 2019; prema Oleksy i sur., 2021), teorije zavjere su važno područje za socijalnu pedagogiju, posebice u kontekstu tekuće pandemije COVID-19. Milijuni ljudi diljem svijeta izloženi su teorijama zavjere, a prihvaćanje ovakvih uvjerenja može posljedično dovesti i do sudjelovanja u rizičnim i nasilnim ponašanjima (Jolley i Paterson, 2020; prema Oleksy i sur., 2021). Glavna problematika leži u nedovoljnoj definiranosti intervencija koje bi mogle pomoću u borbi protiv dezinformacija i u smanjenju ovih uvjerenja, stoga su potencijalne intervencije prioritetno područje u istraživanju ove teme. Obično se sugerira poticanje sposobnosti analitičkog, kritičkog i znanstvenog mišljenja (Lewandowsky i sur., 2021; prema Oleksy i sur., 2021). Iako ranije studije govore o utvrđenoj otpornosti zavjereničkih uvjerenja, pokazalo se kako izazivanje analitičkog načina razmišljanja smanjuje, barem kratkoročno, vjerovanje u teorije zavjere uporabom kritičkih i logičnih argumenata koji su utemeljeni na činjenicama (Banas i Miller, 2013). Kontinuirani longitudinalni rad i programi koji su usmjereni na promicanje analitičkog mišljenja mogu pomoći u borbi protiv teorija zavjera, s obzirom da razvoj pažljivog i kritičkog promišljanja povećava otpornost spram neprovjerenih informacijama. Iako obrazovanje pruža samo osnovne smjernice za analitičko zaključivanje (Cullen i sur., 2018), poticanje analitičkog razmišljanja moguće je provesti kroz obrazovni sustav (Swami i sur., 2014; Douglas i sur., 2016; Oliver i Wood, 2014). Kritičko promišljanje može smanjiti pristranosti zbog kojih pojedinci procjenjuju i testiraju određene informacije sukladno vlastitim mišljenjima i stavovima (Toplak i Stanovich, 2003.). Kako su mladi ljudi ponajviše konzumenti različitih društvenih medija i pod značajnim su utjecajem različitih informacija s Interneta, predlaže se prvenstveno uvođenje edukacijskih programa u kontekstu formalnog i neformalnog obrazovanja koji bi bili usmjereni na edukaciju mladih o korištenju medija i razumijevanju medijskih sadržaja (Taddicken i Wolf, 2020). Osim osnaživanja medijske pismenosti mladih, važno je omogućiti usvajanje pouzdanih načina prepoznavanja činjenica i realnog razumijevanja bitnih znanstvenih koncepata kako bi se stvorila svojevrsna otpornost ka pseudoznanstvenim sadržajima. Također, različite dugoročne, konzistentne i koordinirane kampanje informiranja; mogu dovesti do promjene stavova kod mladih, kao i medijska produkcija koja, koristeći raznovrsne interaktivne sadržaje, uključuje perspektivu i stajalište mladih i djece. Predlaže se i korištenje različitih kvizova i emocionalno i moralno obojanih sadržaja popularnih među medijskim korisnicima (Hodžić, 2020). Uloga

socijalnih pedagoga kao stručnih suradnika u obrazovnom sustavu vidljiva je kroz osmišljavanje i provođenje ovakvih programa. Neke od spomenutih strategija mogu se koristiti i s odraslim korisnicima, posebice u smislu jačanja medijske pismenosti. Ljudi koji nisu odrasli uz Internet često prihvaćaju informacije s različitih portala kao apsolutnu istinu, ne procjenjujući pritom samu relevantnost i istinitost predstavljenih sadržaja. Problem se javlja i kod same komunikacije s pojedincima koji podržavaju zavjere s obzirom na to da korištenje logičnih protuargumenata često dovodi do suprotnog učinka odnosno do daljnjeg učvršćivanja ovakvih vjerovanja (Keeley, 1999). Borba protiv teorija zavjera zahtjeva šire djelovanje različitih stručnjaka i aktera. Iako se socijalni pedagozi susreću s populacijom koja je sklona zavjereničkim uvjerenjima, ne postoje konkretne i definirane smjernice kako promijeniti ova uvjerenja kod pojedinaca. Stoga, ističe se i važnost podrške javnog sektora odnosno nužnosti institucija i medija da konzistentno, jasno i sažeto ističu točne informacije, ponavljajući ključne poruke, bez osvrtnja i pokušavanja pobijanja poznatih mitova i dezinformacija (Hodžić, 2020). Iako neke od intervencija mogu pridonijeti borbi protiv teorija zavjera, nitko nije u potpunosti otporan na njih čemu pridonosi i uvjerenje da teorije zavjera više utječu na neku drugu prosječnu osobu nego na nas same. Potrebna su daljnja i temeljita istraživanja kako bi se utvrdile najuspješnije strategije kojima se stručnjaci mogu boriti protiv sklonosti vjerovanja u teorije zavjera.

13.ZAKLJUČAK

U posljednje vrijeme čini se kako su teorije zavjera sveprisutne među općom populacijom i da se ubrzano šire na Internetu i različitim društvenim medijima. Čipiranje putem cjepiva, okrivljavanje države Kine za namjerno širenje virusa, vjerovanje da je sam virus izmišljen i preuveličan, te da su cjepiva napravljena kako bi smanjila svjetsku populaciju samo su neki od zavjereničkih narativa koje posljednjih godina primjećujemo u javnosti i na različitim društvenim mrežama. Međutim, teorije zavjera nisu samo tvorevina modernog doba, već su prisutne kroz čitavu povijest čovječanstva (Van Prooijen i Douglas, 2017). Iako Internet pridonijeti prenošenju i širenju teorija zavjera među populacijom (Coady, 2006), ne utječe direktno na sam razvoj ovakvih narativa (Clarke, 2007). Pokušavajući otkriti uzroke raširenosti i pojavnosti teorija zavjera, istraživači iz različitih disciplina najčešće su proučavali, osim same raširenosti ovih uvjerenja među populacijom, brojne psihološke i socijalne individualne razlike između onih koji ovakva uvjerenja podržavaju i onih koji ih odbijaju. Pritom su studije otkrile relativno pouzdanu povezanost između većeg vjerovanja u teorije zavjera i brojnih psiholoških

konstrukata te pružile teorijski okvir za razumijevanja čimbenika u pozadini vjerovanja u teorije zavjere (Klein, Clutton i Dunn, 2019). Iako je sveobuhvatno objašnjenje psihosocijalne osnove vjerovanja u teorije zavjere i dalje kompleksno i nedorečeno područje (Gjoneska, 2021), motivacijska teorija autora Douglas, Sutton i Chichocka (2017) donekle pruža razumijevanje motiva u pozadini vjerovanja u teorije zavjere. Dodatno, teorije zavjere objašnjene su i iz drugih teorijskih pristupa, kao što je psihoanalitički i politički pristup, no ni ove perspektive ne daju u potpunosti odgovor na pitanje zašto ljudi vjeruju u teorije zavjere. Stresni i ugrožavajući događaji obilježeni nedostatkom kontrole i nesigurnošću, poput trenutne pandemije, doprinose širenju zavjereničkih uvjerenja (Periša, 2020), što je posljedično dovelo i do sve većeg interdisciplinarnog interesa za istraživanje ovog područja. Većina studija u ovom području istražuje poveznicu individualnih razlika s vjerovanjima u teorije zavjere (Robins i Post, 1997) odnosno pokušava otkriti zašto su neki ljudi skloniji teorijama zavjere i što je to što određuje veću sklonost zavjereničkom stilu razmišljanja (Uscinski i sur., 2016). Dok se crte ličnosti nisu pokazale kao dosljedne i značajne odrednice vjerovanja u teorije zavjere (Lantian i sur., 2020), narcizam kao i neki drugi aspekti mračne trijade osobnosti predvidjeli su veće podržavanje teorija zavjera (March i Springe, 2019). Proučavani su i brojni kognitivni čimbenici koji potiču pojedince na ovakva uvjerenja, kao što su razina kognitivnih sposobnosti pojedinca, otvorenost uma, kognitivna rigidnost, kognitivni stilovi, inteligencija, potreba za kognitivnim zatvaranjem i greška u zaključivanju. Kao najznačajnija kognitivna odrednica vjerovanja u teorije zavjere ističe se sustav obrade informacija odnosno intuitivni stil razmišljanja (Aarnio i Lindeman, 2005; Pennycook i sur. 2015). U kontekstu različitih kognitivnih stilova pojedinca, analitički stil razmišljanja ističe se kao mogući zaštitni čimbenik za usvajanje zavjereničkih vjerovanja. Teorije zavjere se među ostalom povezuju i sa širim pojedinčevim svjetonazorom (Imhoff, 2015; Jasinskaja-Lahti i Jetten, 2019; prema Gligorić i sur., 2021) i sustavom vjerovanja i vrijednosti pojedinaca, ponajviše monološkim sustavom vjerovanja, no i s određenim aspektima političke ideologije (van Prooijen, i sur., 2015) i religioznosti i duhovnosti pojedinaca (Kapitanović 2018; Gligorić i sur., 2021). Novija istraživanja u ovom području pokušala su povezati vjerovanje u zavjere s još nekim čimbenicima, npr. stilom privrženosti (Green i Douglas, 2018), dok su socijalne odrednice vidljive kroz aspekt socijalnog identiteta, društvenog povjerenja i pripadnosti određenim skupinama. Iako su istraživači uglavnom svoj fokus usmjerili na individualne predispozicije za vjerovanje u teorije zavjere, u posljednje vrijeme zavjerenička uvjerenja se pokušavaju izmjeriti kao individualna osobina (Brotherton, French, i Pickering, 2013) koja je pak u korelaciji s drugim psihološkim prediktorima. Brojne studije ukazuju na to da postoji zavjerenički mentalitet odnosno opća tendencija vjerovanju u

teorije zavjere i gledanja na događaje kao na rezultat zavjere (Goertzel, 1994; Bruder i sur., 2013). Dakle, buduća istraživanja bi trebala u većoj mjeri koristiti mjerne instrumente koji su usmjereni na opći zavjerenički način razmišljanja, kako zbog same praktičnosti u smislu manje potrebe kasnijih modifikacija samih ljestvica (Brotheron i sur., 2013), tako i u smislu postojanja brojnih dokaza koji ističu postojanje opće sklonosti pojedinca da događaje interpretira kao zavjere. Važnost istraživanja ovog područja polazi od brojnih negativnih društvenih, političkih, individualnih posljedica ovakvih vjerovanja, a neke od odrednica vjerovanja u teorije zavjere, kao i sve popratne posljedice nisu dostatno definirane. Samo izlaganje teorijama zavjera može negativno utjecati na pojedinca, a intervencije koje su usmjerene na smanjenje zavjereničkih uvjerenja još nisu u potpunosti istražene. Iako su dokazane neke od strategija kojima se može utjecati na smanjenje vjerovanja u teorije zavjere poput poticanja analitičkog razmišljanja kod pojedinaca (Banas i Miller, 2013) i davanje savjeta za digitalnu pismenost (Epstein i sur., 2021; prema Gjoneska, 2021), ova uvjerenja dosljedno se pojavljuju među općom populacijom diljem svijeta (Byford, 2011; Douglas i sur., 2019; Douglas, Sutton i Cichocka, 2017; Swami i sur., 2011; Furnham, 2021). Prave zavjere uistinu postoje, a postoje i brojni primjeri stvarnih zavjera kroz povijest koje su u početku promatrane kao teorije zavjere, stoga se nameće važnost razlikovanja dokazanih zavjera koje se zaista događaju u društvenoj pozadini od onih lažnih. Iako je bitno da u društvu postoji određeni skepticizam i da građani propituju dokaze i informacije koje su im predstavljene, teorije zavjere se uglavnom promatraju u negativnom tonu. Vjerovanje u teorije zavjere može djelovati motivacijski na samog pojedinca i navesti ga da se suoči s percipiranim neprijateljem, a studije su pokazale da ovakva vjerovanja imaju značajan utjecaj na ponašanje. Pandemija virusa COVID-19 je stoga potaknula interes istraživača za ovu temu s obzirom da prihvaćanje specifičnih teorija zavjera o samom virusu značajno utječe na zdravstveno-preventivno ponašanje pojedinaca (Gligorić i sur., 2021). Budući i da Svjetska zdravstvena organizacija ističe da se ne borimo samo s pandemijom, nego i „infodemijom“ (WHO, 2020), sve više se javlja nužnost pronalaska odgovarajućih intervencija kojima bi se utjecalo na smanjenje ovakvih uvjerenja pa posljedično i negativnih posljedica koje iz njih proizlaze. Zaključno, borba protiv zavjereničkih uvjerenja donosi brojne izazove, a nalazi iz područja vjerovanja u teorije zavjere upućuju na to da pojedinci koji su skloni ovakvom pogledu na svijet, vrlo teško će mijenjati vlastita uvjerenja. Teorije zavjere prisutne su kroz cijelu povijest, te će se održati i u budućnosti.

14.LITERATURA

1. Aarnio, K. i Lindeman, M. (2005). Paranormal beliefs, education, and thinking styles. *Personality and individual differences*, 39(7), 1227-1236.
2. Abalakina-Paap M., Stephan W.G., Craig T. i Gregory W.L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology*. 20(3), 637–47.
3. Allen, L. (2016). Sincerity, hypocrisy, and conspiracy theory in the occupied Palestinian Territory. *International Journal of Middle East Studies*, 48(4), 701–720. <https://doi.org/10.1017/S0020743816000830>
4. Alper, S., Bayrak, F. i Yilmaz, O. (2021). Psychological correlates of COVID-19 conspiracy beliefs and preventive measures: Evidence from Turkey. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00903-0>
5. Ančić, B. i Cepić, D. (2021). Tko su antimaskeri u Hrvatskoj? Prilog istraživanju antimaskerske reakcije tijekom pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, 59 (219), 187-218. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.7>
6. Arnold, G. B. (2008). *Conspiracy theory in film, television, and politics*. Westport, CT: Praeger.
7. Banas, J. A. i Miller, G. (2013). Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: Testing inoculation and metainoculation strategies, *Human Communication Research*, 39, 184–207. <http://dx.doi.org/10.1111/hcre.12000>.
8. Besnier, N. (2009). *Gossip and the Everyday Production of Politics*. Honolulu: University of Hawaii Press.
9. Bessi, A., Coletto, M., Davidescu, G. A., Scala, A., Caldarelli, G. i Quattrociocchi, W. (2015). Science vs conspiracy: collective narratives in the age of misinformation. *PloS one*, 10(2), e0118093. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0118093>
10. Biddlestone, M., Green, R. i Douglas, K. (2020). Cultural orientation, power, belief in conspiracy theories, and intentions to reduce the spread of COVID-19. *British Journal of Social Psychology*, 59, 663–673.
11. Birchall, C. (2006). Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip. 10.4324/9781003085812.
12. Bjerg, O. i Presskorn-Thygesen, T. (2017). Conspiracy theory: Truth claim or language game? *Theory, Culture & Society*, 34, 137–159. <https://doi.org/10.1177/0263276416657880>.

13. Blanuša, N. (2011). Depathologized Conspiracy Theories and Cynical Reason: Discursive Positions and Phantasmatic Structures. *Politička misao*, 48 (1), 94-107. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/71125>
14. Bogart, L. M. i Bird, S. T. (2003). Exploring the relationship of conspiracy beliefs about HIV/AIDS to sexual behaviors and attitudes among African-American adults. *Journal of the National Medical Association*, 95(11), 1057–1065. preuzeto s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2594665/> (17.6.2022)
15. Bratich, J. Z. (2008). *Conspiracy panics: political rationality and popular culture*, Albany: State University of New York Press.
16. Brotherton, R., French, C. C. i Pickering, A. D. (2013). Measuring belief in conspiracy theories: the generic conspiracist beliefs scale. *Frontiers in psychology*, 4, 279. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>
17. Brotherton, R. i French, C. C. (2014). Belief in conspiracy theories and susceptibility to the conjunction fallacy. *Applied Cognitive Psychology*, 28, 238–248. <http://dx.doi.org/10.1002/acp.2995>
18. Bruder M. i Imhoff R. (2013). Speaking (un-)truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25–43. doi: 10.1002/per.1930.
19. Bruder M., Haffke P., Neave N., Nouripanah N. i Imhoff R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures : the Conspiracy Mentality Questionnaire. *Front. Psychol.* 4: 225. doi: 10.3389/fpsyg.2013.00225.
20. Butter, M. i Knight, P. (2020). *Routledge handbook of conspiracy theories*. Routledge.
21. Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1057/9780230349216>
22. Cichocka, A., Marchlewska, M., i Golec de Zavala, A. (2016). Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy. doi: 10.1007/s11229-017-1532-7.
23. Clarke, S. (2002). Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences*, 32, 131–150. <http://dx.doi.org/10.1177/004931032002001>.
24. Clarke, S. (2007). Conspiracy theories and the Internet: Controlled demolition and arrested development, *Episteme*, 4(2), 167–180. <https://doi.org/10.3366/epi.2007.4.2.167>
25. Coady, D. (2007). Conspiracy Theories. *Episteme. A Journal of Social Epistemology*, 4(2), 131–134. doi:10.1353/epi.2007.0019

26. Cullen, S., Fan, J., van der Brugge, E. i Elga, A. (2018). Improving analytical reasoning and argument understanding: A quasi-experimental field study of argument visualization. *Npj Science of Learning*, 3(1), 1–6. <https://doi.org/10.1038/s41539-018-0038-5>
27. Čavojová, V., Šrol, J. i Ballová Mikušková, E. (2020). How scientific reasoning correlates with health-related beliefs and behaviors during the COVID-19 pandemic? *J. Health Psychol.* doi: 10.1177/1359105320962266.
28. Dagnall, N., Drinkwater, K., Parker A, Denovan A and Parton M (2015) Conspiracy theory and cognitive style: a worldview. *Front. Psychol.* 6:206. doi: 10.3389/fpsyg.2015.00206
29. Darwin, H., Neave, N. i Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1289–1293. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027>
30. Dentith, M. (2019). Conspiracy theories on the basis of the evidence. Synthese, 196.
31. Dégh, L. (2001). Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
32. DeWitt, D., Atkinson, M. i Wegner, D. (2018). How conspiracy theories spread. In J. E. Uscinski (Ed.), Conspiracy theories and the people who believe them. New York, NY: Oxford University Press.
33. DeYoung, C. G., Grazioplene, R. G. i Peterson, J. B. (2012). From madness to genius: The openness/intellect trait domain as a paradoxical simplex. *Journal of Research in Personality*, 46, 63–7.
34. Douglas K. M. i Sutton R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *J. Soc. Psychol.* 148, 210–221. doi: 10.3200/SOCP.148.2.210-222
35. Douglas, K. M., Sutton, R. M. i Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
36. Douglas, K. M. (2021). COVID-19 conspiracy theories. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24, 270–275. <https://doi.org/10.1177/1368430220982068>.
37. Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S. i Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40, 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>.

38. Drinkwater, K. G., Dagnall, N., Denovan, A. i Neave, N. (2020). Psychometric assessment of the Generic Conspiracist Beliefs Scale. *PloS one*, 15(3), e0230365. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230365>
39. Einstein K.L. i Glick D. M. (2013). Scandals, Conspiracies and the Vicious Cycle of Cynicism. <http://sites.bu.edu/dmglick/files/2014/01/BLS-IRSv5.pdf>
40. Evans, J. S. B. i Stanovich, K. E. (2013). Dual-process theories of higher cognition: Advancing the debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8, 223–241.
41. Franks, B., Bangerter, A. i Bauer, M. W. (2013). Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Frontiers in Psychology*, 4, 424. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00424>.
42. Fritsche, I., Moya, M., Bukowski, M., Jugert, P., de Lemus, S., Decker, O., Valor-Segura, I. i Navarro-Carrillo, G. (2016). The Great Recession and Group-Based Control: Converting Personal Helplessness into Social Class In-Group Trust and Collective Action. *Journal of Social Issues*. 73.
43. Furnham, A. (2021). Just world beliefs, personal success and beliefs in conspiracy theories. *Curr Psychol*. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01576-z>
44. Georgiou, N., Delfabbro, P. i Balzan, R. (2020). COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs. *Personality and Individual Differences*, 166, 110201. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110201>.
45. Gjoneska B. (2021). Conspiratorial Beliefs and Cognitive Styles: An Integrated Look on Analytic Thinking, Critical Thinking, and Scientific Reasoning in Relation to (Dis)trust in Conspiracy Theories. *Frontiers in psychology*, 12, 736838. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.736838>
46. Gligorić, V., Silva, M., Eker, S. G., van Hoek, N., Nieuwenhuijzen, E., Popova, U. i Zeighami, G. (2021). The Usual Suspects: How psychological motives and thinking styles predict the endorsement of well-known and COVID-19 conspiracy beliefs. <https://doi.org/10.31234/osf.io/ys8jr>
47. Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Polit. Psychol.* 15, 731–742. doi: 10.2307/3791630
48. Goreis, A. i Voracek, M. (2019). A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs. *Frontiers in Psychology*, 10, 206.

49. Gosa, T. L. (2011). Counterknowledge, racial paranoia, and the cultic milieu: Decoding hip hop conspiracy theory. *Poetics*, 39(3), 187–204. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.03.003>
50. Green, R. i Douglas, K. (2018). Anxious attachment and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 125 .
51. Hartman, T. K., Marshall, M., Stocks, T. V. A., McKay, R., Bennett, K. M. i Bentall, R. (2020). Different conspiracy theories have different psychological and social determinants: Comparison of three theories about the origins of the COVID-19 virus in a representative sample of the UK population. <https://doi.org/10.31234/osf.io/mz5sw>
52. Hodžić, S. (2020). Informiranje mladih u kontekstu pandemije: Povećano interesiranje za informacije. Sarajevo: Mediacentar.
53. Hofstadter, R. (1964). *The Paranoid Style in American Politics, and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press.
54. Husting, G. i Orr, M. (2007). Dangerous Machinery: "Conspiracy Theorist" as a Transpersonal Strategy of Exclusion. *Symbolic Interaction*, 30(2), 127-150.
55. Imhoff, R. i Lamberty, P. K. (2017). Too special to be duped: Need for uniqueness motivates conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 47(6), 724–734. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2265>
56. Imhoff, R. i Lamberty, P. (2020). A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior. *Social Psychological and Personality Science*, 11(8), 1110–1118. <https://doi.org/10.1177/1948550620934692>.
57. Kapitanović, A. (2018). Korelati vjerovanja u teorije zavjera (Diplomski rad). Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:667717>. (25.4.2022)
58. Keeley, B. (1999). "Of Conspiracy Theories." *Journal of Philosophy* 96:109–26.
59. Klein, C., Clutton, P. i Dunn, A. G. (2018). Pathways to conspiracy: The social and linguistic precursors of involvement in Reddit's conspiracy theory forum.
60. Kozhevnikov, M. (2007). Cognitive Styles in the Context of Modern Psychology: Toward an Integrated Framework of Cognitive Style. *Psychological Bulletin*, 133, 464–481.
61. Lantian, A., Bagneux, V., Delouvé, S., i Gauvrit, N. (2021). Maybe a free thinker but not a critical one: high conspiracy belief is associated with low critical thinking ability. *Appl. Cogn. Psychol.* 35, 674–684. doi: 10.1002/acp.3790

62. Lantian, A., Muller, D., Nurra, C. i Douglas, K. M. (2016). Measuring belief in conspiracy theories: Validation of a French and English single-item scale. *International Review of Social Psychology*, 29(1), Article 1-14. <https://doi.org/10.5334/irsp.8>
63. Lantian, A., Wood, M. i Gjonneska, B. (2020) Personality traits, cognitive styles and worldviews associated with beliefs in conspiracy theories. U: Butter, M., i Knight, P. (Ur.). (2020). *Routledge handbook of conspiracy theories* (155-167). Routledge.
64. Leman, P. J. i Cinnirella, M. (2007). A major event has a major cause: Evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychological Review*, 9, 18–28.
65. Leman, P.J. i Cinnirella, M. (2013). Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*, 4:378.
66. Lewandowsky, S., Gignac, G. E. i Oberauer, K. (2013). The role of conspiracist ideation and worldviews in predicting rejection of science. *PLoS ONE*, 8(10), e75637. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0075637>.
67. Lewandowsky, S., Oberauer, K. i Gignac, G. E. (2013). NASA faked the moon landing — therefore, (climate) science is a hoax: An anatomy of the motivated rejection of science. *Psychological Science*, 24(5), 622–633. <https://doi.org/10.1177/0956797612457686>
68. Longuet, M. (2014, June 18). Un Français sur cinq séduit par les théories du complot. LCI. Preuzeto s <http://lci.tf1.fr/france/societe/la-theorie-du-complotseduit-de-plus-en-plus-de-francais-8437665.html>.
69. March, E. i Springer, J. (2019). Belief in conspiracy theories: The predictive role of schizotypy, Machiavellianism, and primary psychopathy. *PLoS ONE*, 14, e0225964.
70. Marković, J. (2018). Personal Narrative, Conspiracy Theory and (Not) Belonging: Experiences of War, Displacement and Estrangement. *Studia ethnologica Croatica*, 30 (1), 253-276. <https://doi.org/10.17234/SEC.30.2>
71. McCrae, R. R. i Costa Jr, P. T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American psychologist*, 52(5), 509-516.
72. Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. U: C. F. Graumann i S. Moscovici (ur.): *Changing Conceptions of Conspiracy*. (str. 151–169). New York: NY: Springer. doi: 10.1007/978-1-4612-4618-3_9.
73. Nefes, T. S. (2017). The impacts of the Turkish Government’s “interest rate lobby” theory about the Gezi Park Protests. *Social Movement Studies*, 16(5), 610–622. <https://doi.org/10.1080/14742837.2017.1319269>.

74. Nyhan B., Reifler J. i Ubel P. A. (2013). The Hazards of Correcting Myths about Health Care Reform. *Medical Care*, 51, 127–32.
75. Oliver, J. E. i Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style (s) of mass opinion. *American Journal of Political Science*, 58(4), 952-966.
76. Oleksy, T., Wnuk, A., Maison, D. i Łyś, A. (2021). Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19. *Personality and individual differences*, 168, 110289. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110289>
77. Pabbathi, L. R., Naik, U. S., Mandadi, G. D. i Bhogaraju, A. (2014): Personality assesment of offenders and mentall ill offenders. *AP J Psychol Med*, 15(1), 55-59.
78. Pennycook, G., Fugelsang, J.A. i Koehler, D.J. (2015). Everyday consequences of analytic thinking. *Current Directions in Psychological Science*, 24, 42 –432.
79. Periša, A. (2020). Crte ličnosti i svjetonazor kao prediktori vjerovanja u teorije zavjera u vrijeme pandemije COVID-19 (Diplomski rad). Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:744879> (24.5.2022)
80. Post, J. M. i Robins, R. S. (1997). Political paranoia: The psychopolitics of hatred. Yale University.
81. Ramsay, R. (2006). Conspiracy Theories. Harpenden: Pocket Essentials.
82. Romer, D. i Jamieson, K. H. (2020). Conspiracy theories as barriers tocontrolling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science and Medicine*, 263, 113356. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113356>.
83. Sá, W. C., Kelley, C. N., Ho, C. i Stanovich, K. E. (2005). Thinking about personal theories: Individual differences in the coordination of theory and evidence. *Personality and Individual Differences*, 38(5), 1149–1161.
84. Salecl, R. (2004). On Anxiety. London: Routledge
85. Shermer, M. (2010). The Conspiracy Theory Detector. *Scientific American*, 303(6), 102.
86. Stanovich, K. E. i West, R. F. (1997). Reasoning independently of prior belief and individual differences in actively open-minded thinking. *Journal of Educational Psychology*, 89, 342–357. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0663.89.2.342>.
87. Sunstein, C.R. and Vermeule, A. (2008). *Conspiracy theories*. University Chicago Law School. <https://doi.org/10.5840/inquiryctnews2004/2005241/29>.
88. Sunstein, C. R. i Vermeule, A. (2009). Conspiracy theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy*, 17, 202–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>

89. Swami, V. i Furnham, A. (2012). Examining conspiracist beliefs about the disappearance of Amelia Earhart. *J. Gen. Psychol.* 139, 244–259.
90. Swami, V. i Furnham, A. (2014). Political paranoia and conspiracy theories. U: J.P. Prooijen i P. A. M. van Lange (Ur.): Power politics, and paranoia: Why people are suspicious of their leaders (str. 218–236). Cambridge: Cambridge University Press.
91. Swami V., Chamorro-Premuzic T. i Furnham A. (2010). Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24(6), 749–61.
92. Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S. i sur. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *Br. J. Psychol.*, 102, 443–463. doi: 10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x
93. Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U.S. i Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133, 572–585.
94. Taddicken, M. i Wolff L. (2020). 'Fake News' in Science Communication: Emotions and Strategies of Coping with Dissonance Online. *Media and Communication*, 8 (1), 206–217.
95. Toplak, M. E. i Stanovich, K. E. (2003). Associations between myside bias on an informal reasoning task and amount of post-secondary education. *Applied Cognitive Psychology*, 17(7), 851–860. <https://doi.org/10.1002/acp.915>
96. Thalmann, K. (2019). *The Stigmatization of Conspiracy Theory Since the 1950s: "a Plot to Make Us Look Foolish"*. Routledge.
97. Tuggener, H. (1990). The Role of The Socialpedagogue – An Outline of A European Model. *FICE International Bulletin*, 3, 14-2.
98. Turjačanin, V., Puhalo, S. i Šain, D. (2019). Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini - Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu.
99. Uscinski, J. E. i Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. New York, NY: Oxford University Press
100. Uscinski, J., Klofstad, C. i Atkinson, M. (2016). Why do people believe in conspiracy theories? The role of informational cues and predispositions. *Political Research Quarterly*, 69, 57–71.
101. Uscinski, J. (2018). Down the rabbit hole we go! In J. E. Uscinski (Ed.), *Conspiracy theories and the people who believe them* (pp. 1–32). New York, NY: Oxford University Press.

102. Uscinski, J. E., DeWitt, D. i Atkinson, M. (2018). Conspiracy theories and the Internet. U: Aspren E., Dyrendal A., i Robinson D. (Ur.). *The Brill handbook of conspiracy theory and contemporary religion* (str. 106–132). Leiden, Netherlands.
103. van Prooijen, J.-W. (2020). An existential threat model of conspiracy theories. *European Psychologist*, 25(1), 16–25. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000381>.
104. van Prooijen, J. W. and Acker, M. (2015). The Influence of Control on Belief in Conspiracy Theories: Conceptual and Applied Extensions. *Appl. Cogn. Psychol.*, 29: 753-761. <https://doi.org/10.1002/acp.3161>.
105. van Prooijen J.W. i Douglas K.M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European Journal of Social Psychology*;48(7):1–12. doi: 10.1002/ejsp.2530.
106. van Prooijen, J.-W. i Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43, 109–115. doi: 10.1002/ejsp.1922.
107. van Prooijen, J. W. (2019). Belief in conspiracy theories: Gullibility or rational skepticism?. U: Forgas J. P. i R. Baumeister (Ur.), *The Social Psychology of Gullibility: Conspiracy Theories, Fake News and Irrational Beliefs* (str. 319-332). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780429203787>
108. van Prooijen J.W., Krouwel A.P. i Pollet T.V. (2015). Political extremism predicts belief in conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), 570–8.
109. Van Prooijen, J. W. i Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3), 323– 333. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
110. Vonasch, A., Dore, N. i Felicite, J. (2022). The Psychological Origins of Conspiracy Theory Beliefs: Big Events with Small Causes Amplify Conspiratorial Thinking. <https://doi.org/10.31234/osf.io/3j9xg>
111. Zaller, J. (1992). The nature and origins of mass opinion. *Cambridge studies in public opinion and political psychology*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
112. Walter, A. S. i Drochon, H. (2020). Conspiracy thinking in Europe and America: A comparative study. *Political Studies*, 1–19.
113. Whitson, J. A. i Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322, 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>

114. World Health Organization. (2020). Munich Security Conference. Preuzeto s: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/munich-security-conference>
115. Wood, M. J., Douglas, K. M. i Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773. <https://doi.org/10.1177/1948550611434786>
116. Wood, M. J. i Douglas, K. M. (2015). Online communication as a window to conspiracist worldviews. *Front. Psychol.* 6:836. doi: 10.3389/fpsyg.2015.00836
117. Wood, M. J. (2016). Some dare call it conspiracy: Labelling something a conspiracy theory does not reduce belief in it. *Political Psychology*, 37(5), 695–705. <https://doi.org/10.1111/pops.12285>